UGC CARE LISTED
ISSN No.2394-5990

संशोधक

• वर्ष : ९० • डिसेंबर २०२२ • पुरवणी विशेषांक ०७

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

स्थापना : १ जानेवारी १९१७

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक ७ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

• शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : ७

संपादक मंडळ

• प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

• डॉ. गिझाला हाश्मी • डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम • प्रो. मोहम्मद असरार

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१. डिजिटल युगात ग्रंथालय सेवांचा प्रचार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर
– आशीष ठाणेकर ---------- ७

२. हितं मनोहारी च दुर्लभम् ।
– डॉ. अबोली व्यास ---------- ११

३. कृषी अर्थव्यवस्थेवर गांधी विचारांची प्रासंगिकता – एक आर्थिक सिंहावलोकन
– प्रा. बोधे श्रीकृष्ण बी ---------- १५

४. संजय गांधी निराधार योजनेचे ग्रामीण विकासात योगदान
– प्रा.डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे, प्रा.मनिषा दर्शन बारसागडे ---------- १९

५. गांधीचा ग्रामीण भारत, स्व:शासन, आणि ग्रामीण शाश्वत विकास
– डॉ. नितीन सुरेशराव कायरकर, डॉ. सचिन पत्रूजी भोंगेकर ---------- २२

६. जिल्हा उद्योग केन्द्राचे कार्य व भूमिका एक विश्लेषणात्मक अध्ययन
– डॉ. महेन्द्र पांडुरंगजी गावंडे ---------- २५

७. भारतीय लोकशाही पुढील नवीन आव्हाने (एक महत्वपूर्ण आर्थिक अवलोकन)
– सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते ---------- ३०

८. स्वातंत्र्यपूर्व भारतीय वाहतूक व्यवस्थेत रस्त्याचा विकास
– डॉ. देवीदास ग्यानोजी गाडेकर ---------- ३६

९. वाल मजूर व मानवाधिकाराची उपेक्षा
– डॉ. मंजूषा राजेंद्र ठाकरे ---------- ४१

१०. शांता शेळके यांचे भावगीत : एक चिंतन
– डॉ. नरेंद्र ईश्वर घरत ---------- ४५

११. दलित आत्मकथने: मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मयीन आविष्कार
– डॉ. पराग मुरलीधर सपाटे ---------- ५०

१२. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा – सद्यस्थितीचे विश्लेषण (जागतिक उपासमारी निर्देशांक२०२२ च्या संदर्भात)
– डॉ. पंकज तायडे ---------- ५४

१३. भारतातील पर्यावरणाचे संरक्षण आणि शाश्वत विकासापुढील आव्हाने
– डॉ. संदीप तुंडूरवार, श्री. भास्कर वघाळे ---------- ५९

४३. तथागत गौतम बुद्धाचे अर्थशास्त्र
– डॉ. सिद्धार्थ हरिदास मेश्राम ---------- १९१

४४. राज्यपुर्नरचना आयोग आणि विदर्भ
– डॉ. शरद सांबारे, डॉ. राजन महाजन ---------- १९६

४५. महिला विकासाच्या वाटचालीमध्ये कायद्यांची मदत
– सारंगा किसन गेडाम ---------- २०१

४६. भारतीय अर्थव्यवस्था व डिजिटल मुद्रा– एक आर्थिक विवेचन
– प्रा.सतीश आर.जाधव ---------- २०५

४७. वसाहतोत्तर भारतातील गोंडवाना चळवळ
– प्रा.डॉ. सतीश रामदास महल्ले ---------- २०९

४८. गोरबंजारा समाजावरील शहरीकरणाचा प्रभाव: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात
– प्रा. सतिश बं. राठोड ---------- २१३

४९. गडचिरोली जिल्ह्यातील रमाई आवास योजनेचा आढावा
– सतिश शामराव खोब्रागडे, प्रा. डॉ. राजेश प्रल्हाद कांबळे ---------- २१७

५०. राष्ट्रीयकरणानंतर भारतीय बँकांची प्रवृत्ती एक अभ्यास
– डॉ. शंकर मारोती सावंत ---------- २२०

५१. महाविद्यालयीन मुलांच्या शारीरिक बदलांवर कपालभातीचा होणाऱ्या परिणामाचे अध्ययन
– डॉ.सुभाष एस. दाढे ---------- २२५

५२. आभासी चलन आणि भारतातील सद्यस्थिती
– डॉ. सुरेखा भिंगारदिवे ---------- २३०

५३. कोविड–१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम
– प्रा. डॉ. टी. एम. गुरनुले ---------- २३३

५४. माडिया आदिवासीचे उद्धारक – डॉ.प्रकाश बाबा आमटे
– प्रा.संजय उत्तमराव उगेमुगे, डॉ .प्रकाश.आर. शेंडे ---------- २३८

५५. मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण
– प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत ---------- २४२

५६. खान्देशातील कृषी क्षेत्र आणि शेतकरी
– डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे ---------- २४६

५७. भारताच्या नवीन शैक्षणिक धोरणाची समिक्षा
– डॉ. विठ्ठल घिनमिने ---------- २५०

मराठी साहित्यात अनुस्यूत मानवतावादी मूल्ये : एक परीक्षण

प्रा.डॉ. विजय रुपराव राऊत
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी विभाग
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय,
नरखेड जि.नागपूर पिन- ४४१३०४
मो. ९८५०२३६८७९, ई-मेल-parambiraut@gmail.com

सारांश (abstract) :

मराठी साहित्यातील परंपरागत विचारसरणी दूर सारून अखिल मानवासाठी कल्याणकारी, उन्नयनात्मक वैचारिक मूल्यांची पेरणी होणे हे मराठी साहित्याचे निरोगी लक्षण ठरते. दिवसेंदिवस मानवता नष्ट होत चाललेल्या समाजात इष्ट, नैतिक बीजांची रुजवण होणे अत्यावशक होते; ती काळाची गरज मराठी साहित्याने सामाजिक, कालिक भान ठेऊन पूर्ण केली ही कृती साहित्याची सार्थकता व समर्थकता दर्शवणारी ठरते. मराठी साहित्यिकांना मानवतावादाची उपयोगिता लक्षात येऊन त्यासाठी त्यांनी केलेली साहित्यनिर्मिती खरोखरच मानवी अभ्युदय साधण्यासाठी महत्त्वाची आहे.कथा, कविता, कादंबरी, नाटक इत्यादी साहित्यप्रकारांतून झालेले मानवी सर्जन उल्लेखनीय आहे.

बीजशब्द : मानवतावाद, मानवी मूल्य

प्रस्तावना :

मराठी साहित्य सर्वसमावेशक आहे.त्यात भारतीय तत्त्वज्ञानाबरोबरच परकीय तत्त्वज्ञानाचाही समावेश झालेला आहे. जे-जे चांगले, समाजहितकारक, मानवी कल्याणाला उपयोगी त्या-त्या सर्व तत्त्वज्ञानाचा समावेश मराठी साहित्यात अंतर्भूत झालेला दिसतो.त्यात विविध वाद, मूल्ये, विचारसरणीचा समावेश होतो. या सर्वसमावेशक वृत्तीमुळेच मराठी साहित्याचा उत्तोरोत्तर विकास होताना दिसतो.

मानवतावाद हा मराठी साहित्याचा स्थायीभाव आहे,असे म्हटले तरी ते अतिशयोक्ती होणार नाही. संत ज्ञानेश्वरांपासून आजच्या युगापर्यंत हा मानवतावाद अधिकाधिक विस्तारात गेलेला दिसतो. संत ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीतील पसायदान म्हणजे संपूर्ण मानवजातीच्या कल्याणासाठी केलीली प्रार्थना ठरते.

''जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी राती वाढो
भूतां परस्परे जडो ।मैत्र जीवांचे ।।
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मे सूर्ये पाहो
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ।।''
(पसायदान,संत ज्ञानेश्वर)

ही संत ज्ञानेश्वरांची प्रार्थना अखिल मानवजातीच्या कल्याणाचा जाहीरनामा ठरतो. मानवाच्या सुखासाठी, आनंदासाठी, कल्याण-साहचर्याकरिता मागितलेले हे पसायदान म्हणजे मराठी साहित्यात मानवतावाद दृढ करणारी महत्त्वाचे घटीत आहे.

मराठी साहित्यात प्रतिबिंबित झालेले मानवतावादाचे स्वरूप :

मानवतावादाची कास धरणारे महत्वाचे कवी म्हणजे आधुनिक मराठी काव्याचे जनक केशवसुत हे होत. केशवसुतांनी परंपरागत काव्याला आधुनिकतेकडे नेले. आपली कविता निव्वळ सौंदर्याची कविता न ठेवता तिला सामाजिक आशयाची जोड दिली, त्यांची कविता दलित, गरीब, शोषितांच्या जीवनाचा वेध घेणारी ठरली. 'स्फूर्ती', 'तुतारी', 'अंत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न'इ. कविता मानवतावादाचा पुरस्कार करणाऱ्या कविता आहेत.

''क्लृप्तीची मग नौका करुनि व्योमसागरावरी जाऊ
उडुरत्ने या गरीब धरेला तेथुनि फेकुनि देऊ''
('स्फूर्ति' केशवसुत)

'स्फूर्ती' या कवितेतील केशवसुतांच्या या ओळी 'गरीब' धरेची चिंता करताना दिसतात. गरिबांच्या कल्याणाकरिता ते देवांशी सुद्धा झगडण्याची भाषा करताना दिसतात. ''नव्या युगाचा शिल्पकार अखेरीस मानवच आहे याची त्यांना प्रखर जाणीव होती. त्याकरिता आवश्यक असणारी संस्कारित उच्च दर्जाची विचारशीलाता केशवसुतांजवळ होती.''[१] केशवसुतांना मानवतावादी मूल्यांची जोपासना देवापेक्षाही महत्वाची वाटते.यावरून केशवसुतांच्या मानवतावादी विचाराची व्यापकता सिद्ध होते.

कुसुमाग्रजाची कविता माणसाच्या अवतीभवतीचे, त्यांच्या गंभीर प्रश्नांचे रेखाटताना दिसतात.धगधगीत वास्तव रेखाटन करणारी कविता असे कुसुमाग्रजांच्या कवितेचे वर्णन करता येईल. भांडवलशाहीत मजुरांचे होत असलेले शोषण त्यांना अमान्य आहे. म्हणूनच त्या शोषणाविरुद्ध लढण्याची भाषा त्यांची कविता करते. मानवी मूल्यांची होत असलेली होळी

त्यांना उद्विग्न करते. कुसुमाग्रजांची कविता काळाचे भान ठेऊन तसेच "स्वतःच्या राष्ट्राच्या सीमा ओलांडून तिने सगळ्या मानवजातीच्या सुखःदुःखाशी आपले नाते जोडले."[२] भांडवलशाही संकटात सापडलेला माणूस 'हिमलाट', 'आगगाडी आणि जमीन', 'आहि-नकुल', 'जा जरा पूर्वेकडे', इ. कवितांमधून चितारलेला आहे. माणसाला आपल्या स्वार्थासाठी गुलाम बनविणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्तीवर कुसुमाग्रजांची कविता तुटून पडते. त्याचप्रमाणे अनिलांची 'मानवता' ही कविता प्रखर मानवतावादी दृष्टीकोनाचा पुरस्कार करताना दिसते.

विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत मराठी साहित्यातील मानवतावादी दृष्टी विकसित झालेली दिसते. साहित्यात या काळापर्यंत विशिष्ट समाजातील सुख-आनंद. चैन. त्यांचे दुःख. भोग इत्यादी गोष्टींचे उल्लेखच मोठ्या अलंकारिक भाषेत होत होते. माणूसपण हरवल्याची चिंता हे साहित्य करीत नव्हते पण दुसऱ्या महायुद्धाच्या अतिविध्वंसानंतर झालेली मानवी मूल्यांची होळी, नैतिक पतन, हाल-अपेष्टा. हरवलेली स्वप्ने या सर्वांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न १९४५ नंतरच्या साहित्यात झाला असे दिसून येते. दुसऱ्या महायुद्धात झालेल्या प्रचंड मानवहानीनंतर मानवी अस्तित्वाची दखल अखिल जगाबरोबरच मराठी साहित्याने सुद्धा घेतली .मानवाचे या पृथ्वीवरील अस्तित्त्व काय?हा प्रश्न जगातील इतर साहित्यावरोबर मराठी साहित्यातही चर्चिला जाऊ लागला.

वा. सी. मर्ढेकरांची कविता ही नवकविता म्हणून ओळखली जाते. मर्ढेकरांनी आपली कविता समकालीन वास्तवाच्या आधारे लिहिली. यंत्रयुगात मानवाचे होत असलेले खच्चीकरण, गरिबी, लाचारी, शोषण तसेच हरवत चाललेली मानवी मूल्ये याचे प्रभावी पण विडंबनपूर्ण वर्णन मर्ढेकरांनी 'काही कविता', 'आणखी काही कविता' या कवितासंग्रहातून केलेले दिसते. यंत्रयुग, भांडवलशाहीमुळे मानवी जीवनव्यवस्थेची होणारी फरफट याचे चित्रण अत्यंत उपहासपूर्ण रीतीने करताना दिसतात. "मानवाच्या मूलभूत प्रश्नापासून ते दूर नाहीत कारण विश्वव्यवस्थेशी असणाऱ्या आपल्या भावना, नात्यांचा, सेंद्रिय ऐक्याचा त्यांना विसर पडत नाही. समाजवादाच्या किंवा विज्ञानवादाच्या पराभवाच्या प्रत्ययानंतर मानवी कल्याणासाठी असणाऱ्या इतर मार्गाचा शोध त्यांची प्रज्ञा घेऊ बघते."[३] व याच समाजजाणिवेतून मर्ढेकरांची कविता समोर येताना दिसते. मर्ढेकरांनी मुंबईतील माणसांचे जीवन आपल्या कवितेतून साकारले; मुंबईसारख्या मोठ्या शहरात पोटाची खळगी भरण्यासाठी, जीवाची ओढाताण करून जीवन जगणारा माणूस हा अस्तित्वहीन झालेला आहे, किड्यामुंग्यांप्रमाणे त्याचे जीवन शुल्लक आणि अर्थहीन झालेले आहे, असे मर्ढेकरांना वाटते. मर्ढेकरांची कविता माणूस हाच विषय केंद्रस्थानी ठेऊन लिहिलेली कविता आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात अतिशय प्रभावी वास्तव रेखाटणारे कवी शरच्चन्द्र वेगळ्या आशयाची कविता मांडतांना दिसतात. मुक्तिबोधांनी नवी सामाजिक मानवतावादी दृष्टी मराठी साहित्याला दिली. 'नवी मळवाट' , 'यात्रिक', या कवितासंग्रहातून त्यांनी वास्तवदर्शी कविता लिहिली. मार्क्सवादाबरोबर मानवतावादाचाही भक्कम पुरस्कार त्यांची कविता करताना दिसते. त्यांची मानवतावादी भूमिका 'सृष्टी ,सौन्दर्य आणि साहित्यमूल्य' या ग्रंथात स्पष्ट झालेली आहे. या ग्रंथात त्यांनी 'मानुषता' नावाचा सिद्धांत मांडला . माणसाचा माणूस म्हणून स्वीकार करणारा हा सिद्धांत आहे . मुक्तिबोधांच्या मते, ललित वाङ्मयाचे प्राणभूत तत्त्व रस नव्हे , लय नव्हे तर 'मानुषता' हे होय. 'मानुषता'हे बदलत्या सामाजिक मूल्यांचे अधिष्ठान आहे . सामाजिक मूल्यात जीवन हा मानवी अस्तित्वाचा एक पैलू आहे, तर मानुषता हा त्याच मानवी अस्तित्वाचा दुसरा पैलू आहे. एक परिवर्तनशील तर दुसरा शाश्वत आहे. मानुषता हे मानवाचे मुळातले 'असणे' आहे. मानुषता व प्रत्यक्ष सामाजिकता यातले द्वैत नष्ट करणे हे या प्रक्रियेचे उद्दिष्ट आहे. मानुषता, सकालात्म मानुषता हेच ललितकृतीचे संघटक तत्त्व होय."[४] असे मत प्रतिपादन करून मुक्तिबोधांनी मानवतावादी मूल्यांवर भर दिला.

स्वातंत्र्यानंतर साहित्यात नवनव्या मानवी मूल्यांची पेरणी होऊ लागली. नवकथा म्हणून समोर आलेल्या साहित्यप्रकारात गंगाधर गाडगीळांनी मानवतावादाची कास धरलेली दिसते. खरे तर त्या काळी कथा हा साहित्यप्रकार जनसामान्यांपर्यंत पोहचणारे प्रभावी माध्यम होते. त्या माध्यमातून गाडगीळांनी आपली मानवतावादी भूमिका अचूक मांडली, 'किडलेली माणसे' या कथासंग्रहातील कथा याचे उत्तम उदाहरण आहे. 'खडक आणि पाणी' या समीक्षा ग्रंथात त्यांची मानवतावादी भूमिका स्पष्ट होते. ते म्हणतात, "साहित्याचा हेतू माणसांचे अनुभवाचे विश्व संपन्न करणे हा असतो. हे करण्याकरिता अनुभव घेण्याच्या नव्या आणि भिन्न पद्धती साहित्यातून व्यक्त झाल्या पाहिजेत. अनुभवांचे सूक्ष्मतर स्वरूप वाचकांच्या प्रत्ययास आले पाहिजे. अनुभवांच्या अनेक पातळ्यांवर वाचकांचे मन गेले पाहिजे. हे सगळे करायचे म्हणजे सर्वसामान्य अनुभवाचे चित्रण करून भागणार नाही. त्याकरिता असामान्य अनुभवांचे चित्रण केले गेले पाहिजे. आपण सगळे समाजाचे घटक आहोत हे जितके खरे आहे तितकेच आपण व्यक्ती आहोत हे देखील खरे आहे."[५] मानव प्राणी म्हणून केवळ जगणे, मैथुन करणे, जमात वाढवणे हा हेतू मानवाचा जगन्याचा मुख्य हेतू नसावाच. माणूस म्हणून आपल्या मानवी अस्तित्वाशी प्रामाणिक राहणे, सर्व मानवाचे

उन्नयन साधणे हाच असावा असे गाडगीळांना वाटते. भालचंद्र फडके 'सहा कथाकार' पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत म्हणतात, ''जीवन आणि मानवी अस्तित्व जाणण्याच्या ओढीतून कथालेखकाला जाणवलेले अनुभवविश्व कथारूप धारण करते.''[५] म्हणूनच आपण 'सगळे समजाचे घटक'आहोत असे ते आवर्जून सांगतात.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची 'ग्रामगीता' मानवी मूल्यांची आराधना करणारी आदर्श ग्रंथरचना ठरते. आपल्या साध्या लोकभाषेत रचलेल्या भजनांतून जी लोकजागृती झाली ती कदाचितच भाजनासंदर्भात अन्य कवीला साधता आली असेल. खेड्यापाड्यात जाऊन महाराजांनी समाजाला विश्वबंधुत्वाची शिकवण दिली. सर्वधर्मसमभावाचे दर्शन त्यांच्या ङ्ग्रामगीताफ या ग्रंथात प्रत्येक ओळीतून प्रतीत होते. 'या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे ,दे वरची असा दे' या ओळी म्हणजे अखिल बंधुत्वासाठी प्रयत्नरत असलेल्या मानवाचा हुंकारच होय.

१९६० च्या नव्या पिढीतील मार्क्सवादी कवी नारायण सुर्वेंची कविता प्रत्यक्ष अनुभवातून प्रसवलेली दिसते. प्रत्यक्ष जगण्यातून उमगलेल्या मानवी उन्नयनाच्या नव्या मार्गाचा ध्यास सुर्वेंची कविता घेताना दिसते. म्हणूनच त्यांना 'बकरा महाग आणि माणूस स्वस्त' झालेला दिसतो; खरे तर जागतिकीकरणात होत असलेला मानवी ऱ्हासाची दखल सुर्वेंची कविता घेताना दिसते. त्यांच्या 'सनद', 'जाहीरनामा', 'माझे विद्यापीठ' ह्यासारख्या कवितासंग्रहातून सुर्व्यांनी गिरणीतील कामगारांची होणारी पिळवणूक, भांडवलदारांचे कामगारांवर होत असलेले अमानुष अत्याचार, कामगारांच्या वाट्याला आलेले दरिद्री जीवन या सर्वांचे दर्शन सुर्व्यांनी मोठ्या आस्थेने आपल्या कवितांमधून घडविले आहे. समकालीन समाज वास्तवातून सुर्वे माणसांवर लक्ष केंद्रित करतात. गरीब, कामगार माणूस त्यांच्या कवितेचा विषय होताना दिसतो. याला मानवतावादाशिवाय दुसरे नाव देता येण्यासारखे नाही. म्हणूनच 'माझे विद्यापीठ' या कवितेत 'माणसासारखा सृजनत्मा मला भेटलाच नाही' असे सुर्वे म्हणतात.

१९६० नंतर दलित साहित्याचा प्रवाह मराठी साहित्यात येऊन मिळाला. भारतीय समाजाने 'शूद्र' म्हणून वर्षानुवर्षे तुडवलेल्या माणसांचे हे साहित्य आंतरिक जाणिवेतून निर्माण झाले आहे. एका मानवाचा दबलेला आवाज, इच्छा या साहित्याने समाजाच्या सर्व स्तरापर्यंत पोहोचविल्या. माणसाच्या माणूस असण्याची जाणीव त्यांना आपल्या साहित्यातून करून दिली. दया पवार, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ, केशव मेश्राम, डॉ. यशवंत मनोहर इत्यादी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्यातून दलित जाणिवांचे रेखाटन करताना वेळोवेळी 'आम्हीही तुमच्यासारखेच माणूस आहोत' अशी आरोळी ठोकली. आपले माणूसपण सिद्ध करण्यासाठी झटत असलेले दलित साहित्य मानवतावादाच्या जवळ जाणारे ठरते.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील कादंबरी क्षेत्रात शरच्चंद्र मुक्तिबोध, पु. शि. रेगे, चिं. त्र्य. खानोलकर, भालचंद्र नेमाडे इ. कादंबरीकारांचे लेखन अनन्यसाधारण आहे. केवळ साहित्याची कलात्मक बांधणी या साहित्यिकांनी केली नाही तर सर्वसाधारण माणसांच्या मनाला जाऊन भिडणारा आशय त्यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये आढळतो. सामाजिक बांधिलकीच्या पलीकडे जाऊन अपरिचित वास्तव त्यांनी आपल्या साहित्यातून रेखाटले आहे. सामाजिक आणि मानवी मूल्यांपासून हे साहित्य कधी दूर गेले नाही. या काळात निर्माण झालेली कादंबरीही वेगळा आशय पेलताना दिसते. जीवनाबद्दलचे वाढते कुतूहल तिच्यात निर्माण झाले. एखाद्या विषयावर कादंबरी लिहिण्यापेक्षा प्रत्यक्ष जीवनानुभवाचाच कलात्मक अविष्कार करण्याकडेच तिचा कल आहे. माणसांचे स्वतः शी, इतरांशी आणि निसर्गाशी असलेले संबंध अधिक नेटकेपणाने या कादंबरीतून अवतरतात. जीवनातील गुंतागुंतीची व्यामिश्रतेची जाणीव अधिक तीव्र असल्याचे लक्षात येते...... साक्षात जीवनावर होणाऱ्या बऱ्यावाईट परिणामांची दाखल ते तितक्याच तीव्रतेने कादंबऱ्यांतून आविष्कृत करतात.फ्फ७ अशया विविध आशयविषय असलेल्या कादंबऱ्यांतून मानवी मूल्यांची जोपासना होऊ लागली.

नेमाड्यांच्या 'कोसला' , 'बिढार' यासारख्या कादंबऱ्यांत माणसांच्या आंतरिक अवस्थेवर जीवनावरप्रकाश टाकण्यात आला आहे. ''माणसांची स्खलनशीलता लेखनातून पुनः पुन्हा जाणवून दिली जाते.अर्थशून्यता, भ्रमनिरास आणि एकाकीपणा यांचा सूर त्यांना आकर्षित करतो, कारण भोवतालचे वास्तवाचं असे झाल्याचे पुनः पुन्हा प्रत्ययाला येत असते. आजचा माणूस समूहामध्ये, गर्दीमध्ये आपला चेहराच हरवून बसला आहे. त्याचा निश्चित केंद्रबिंदू (fixed point) नाहीसा झाला आहे. त्याचे सत्त्व आणि माणूसपण या विश्वव्यापारात हरवू लागले आहे. असे त्यांना वाटते.''[८] या हरवलेल्या माणसांचा शोध नेमाडे आपल्या कादंबऱ्यांत घेतात. भाऊ पाध्ये यांच्या 'वैतागवाडी', 'होमसिक ब्रिगेड', 'वासूनाका' इत्यादी कादंबऱ्यांतून मानवी विश्व समोर येताना दिसते.

जयवंत दळवी, चंद्रकांत खोत, किरण नगरकर हा.मो. मराठे, स्त्री लेखिकांमध्ये सानिया, आशा बगे, प्रभा गणोरकर विजया राजाध्यक्ष, डॉ.आशा सावदेकर इ. साहित्यिकांचे लेखन मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करणारे आहे.

मराठी कथेतील मानवतावादी दृष्टिकोन अगदी उघड आहे. नवकथाकारांच्या पिढीतील महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे वामनराव

चोरघडे, अरविंद गोखले, गंगाधर गाडगीळ, पु. भा. भावे, व्यंकटेश माडगूळकर यांच्या कथांमधून मानवी विश्व समोर येते.

त्यानंतर जी. ए. कुलकर्णी, दिलीप चित्रे यासारख्या अस्तित्ववादी अंगाने लेखन करणाऱ्या कथाकारांच्या कथांमधून मानवतावादी मूल्ये ठळकपणे जाणवते. ''मराठी कथा वाचताना निश्चितपणे असे वाटते की, मराठी कथा दर्जेदार व समृद्ध आहे. इतर वाङ्मयप्रकारांच्या तुलनेत मराठी कथेचा प्रवाह व भावनांचे गहिरेपण,स्वभावाची व्यामिश्रता दाखवून माणसांच्या जीवनाबद्दलच्या जाणिवा समृद्ध केल्या आहेत. काही कथाकारांनी एकूण जीवनाबद्दल मूलभूत प्रश्न उभे करून कथेला उंची दिली आहे.''[१] म्हणूनच मराठी कथा अधिक प्रभावीपणे मानवतावादी मूल्यांचा पुरस्कार करणारी ठरते.

अलीकडच्या साहित्यिकांमध्ये सदानंद देशमुख, आसाराम लोमटे, मेघना पेठे, कविता महाजन, इत्यादींची मानवतावादी साहित्याचा पुरस्कार साहित्यिक म्हणून नोंद घेता येते.

समारोप/निष्कर्ष :

१. संपूर्ण मराठी साहित्याचे खऱ्या अर्थाने रूप पालटले ते दुसऱ्या महायुद्धानंतर आणि आधुनिक युगात मानवाला महत्त्व देणारे साहित्य निर्माण लागले. जागतिकीकरणाच्या भ्रमिष्ट अवस्थेत मानवाच्या अस्तित्वाच्या मुळाशी रुंजी घालणारे साहित्य प्रभावदर्शी ठरले.

२. मानवी मूल्यांची पूजा करणाऱ्या साहित्याने जागतिक साहित्यात मराठी साहित्याची प्रतिमा उंचावली खरी पण मराठी भाषेच्या प्रांतीय बंधनामुळे मराठी भाषा जागतिक पातळीवर ठसा उमटवू शकली नाही. पण यापेक्षा मराठी भाषेच्या वाचकांची अभिरुची आणि आवड तसेच साहित्याकडे परंपरागत दृष्टिकोनातून बघण्याची तऱ्हा बदलविण्यात तिला निश्चितच यश आले हे नाकारता येत नाही.

३. मराठी साहित्याचे स्वरूप काही वेळा रंजनवादी, कलावादी, उपाहासपर, काल्पनिक असेलही, पण मानवतावादाचे अनुयायित्व त्याने कधी सोडले नाही. धावपळीच्या, गुंतागुंतीच्या, विज्ञानाच्या आणि परात्मतेच्या वातावरणात फक्त 'माणूस' हाच लेखनाचा,विचाराचा, मंथनाचा विषय असला पाहिजे अशा वैचारिकतेची सुरुवात दुसऱ्या महायुद्धानंतर मराठी साहित्यात झालेली दिसते.

मराठी साहित्यात मानवतावादी दृष्टिकोनाचा परीघ हा उत्तोरोत्तर वाढतच गेला व आजही याच मानवतावादाला केंद्र मानून मराठी साहित्याची अखंडित वाटचाल सुरू आहे.अलीकडील प्रवीण बांदेकर, नामदेव कोळी, कविता मुरुमकर, पी. विठ्ठल इ. कवींच्या कविता काळाने प्रभावित झालेल्या आहेत. जगण्यासंदर्भातील मूलभूत प्रश्नांची उकल या कविता करताना दिसतात. नंदा खरे यांची 'उद्या' ही कादंबरी मानवी अस्तित्वाचा अपहरण होण्याच्या प्रक्रियेचा सूतोवाच करणारी आहे.एकूणच मराठी साहित्य परंपरागततेतून मुक्त होऊन वैश्विक होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. डॉ. अक्षयकुमार काळे : अर्वाचीन मराठी काव्यग्रंथ, वनहट्टी प्रकाशन, नागपूर प्र.आ. १९९९,पृ.क्र. २४

२. वा.भ. बोरकर, शंकर वैद्य (संपा) : रसयात्रा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे. पुनर्मुद्रण २०१३ पृ.क्र. १०

३. डॉ. अक्षयकुमार काळे : मर्ढेकरांची कविता: आकलन, आस्वाद आणि चिकित्सा, विजय प्रकाशन, नागपूर पृ. क्र. १००-१०१

४. शरच्चन्द्र मुक्तिबोध : श्रुष्टि, साहित्य आणि सौन्दर्यमूल्ये पृ. क्र. १४८.

५. गंगाधर गाडगीळ : 'खडक आणि पाणी', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, दु. आ. १९६६,पृ.क्र. ९९.

६. भालचंद्र फडके (संपा.): 'सहा कथाकार', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, चवथी आ. २००२ पृ . क्र. ४७.

७. अ.आ . कुलकर्णी (संपा) : 'प्रदक्षिणा' खंड -२, 'स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरी : प्रवृत्ती आणि प्रवाह', अविनाश सप्रे,कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे १९९१, पृ. क्र . १६५.

८. तत्रैव : २२३.

९. गो.मा. पवार, म. द . हातकणंगलेकर. (संपा.): 'मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप', कथा म चंद्रकांत बांदिवडेकर, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई प्र. आ. १९८६ पृ. क्र. १८२-१८३.

■■■

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक १३ – डिसेंबर २०२२ (त्रैमासिक)

- शके १९४४ • वर्ष : ९० • पुरवणी अंक : १३

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे • प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा • प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१

दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-

वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे. या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२९. **Use of Social Media Tools in Academic Libraries**
- Mr. Amalendu Santra ---------- १५६

३०. **One Party Dominance to Yuti Government in Maharashtra**
- Dr. Kamlakar N. Rakshase ---------- १६०

३१. ***Quantifying Land Use and Land Cover Changes in Netravali Wildlife Sanctuary: An Integrated Remote Sensing and GIS Approach***
- Sumata Suraj Naik Shetkar, F. M. Nadaf ---------- १६३

३२. **Reflection of Humanism in Shri. Siddharameshwar's Vachana Literature**
- Santosh Basavantrao Patil ---------- १७३

३३. **A Study of Economic Empowerment of Women through Self-Help Groups in India**
- Dr. Dattatraya Shivaji Thorat ---------- १७६

३४. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात शहर विकास प्रशासनातील नगराध्यक्षाची भूमिका
- प्रा.डॉ.सिद्राम सलवदे, प्रा.विलासराव पांडूरंग लवटे ---------- १८२

३५. ऐतिहासिक पर्यटन आणि महाराष्ट्रातील निवडक गड-किल्ले
- प्रांजली आत्मलिंग शहाणे, डॉ. तानाजी जनार्दन फुलारी ---------- १८६

३६. ग्रामीण जीवन कवीमनातील शेतकरी
- प्रा. संजय रावसाहेब चव्हाण ---------- १९१

३७. छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे अष्टप्रधान मंडळ व प्रशासन व्यवस्था
- डॉ. लोकेशकुमार ह. नंदेश्वर ---------- १९४

३८. बँकिंग क्षेत्रामधील नवीन ट्रेन्ड: ग्रीन बँकिंग
- प्रा. डॉ. के. पी. वाघमारे ---------- १९८

३९. संत वाङ्मय : प्रबोधनाची अक्षय्य परंपरा
- प्रा. डॉ . विजय रुपराव राऊत ---------- २०१

४०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक न्यायातील योगदान
- प्रा. डॉ. दिलीप घोंगडे ---------- २०४

४१. छत्रपती शिवाजी महाराज : १७ व्या शतकातील प्रखर राजकीय स्वाभिमानी नेतृत्व
- प्रा.डॉ.एम.जी.मोरे ---------- २०९

४२. ताराबाई मोडक
- डॉ उर्मिला क्षीरसागर ---------- २१२

ISSN No. 2394-5990

संत वाङ्मय : प्रबोधनाची अक्षय्य परंपरा

प्रा. डॉ . विजय रुपराव राऊत
सहयोगी प्राध्यापक,मराठी विभाग
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय,
नरखेड जि. नागपूर,
इमेल : parambiraut@gmail.com

सारांश :

स्थळ, काळ व परिस्थितीचा विचार केला तर संतकालीन परिस्थिती आणि सद्य परिस्थितीत फार मोठी तफावत निदर्शनास येते. पण तरीही संतांचे विचार अक्षय्य ठरतात याचे महत्त्वाचे कारण त्यांची सामाजिक जाणीवेतील संवेदनशीलता, मानवी आकलन व त्यांच्या ठाई असलेली कालातीत दृष्टी होय. आज आपण कितीही विकसित, यांत्रिक आणि तंत्रस्नेही झालो असलो तरीही संतांनी अधोरेखित केलेल्या मुद्द्यांना टाळून आपला प्रवास सहज शक्य होणार नाही. संतांनी फक्त वर्तमानाचा विचार केला नाही तर मानवी प्रवासात त्याला पुरेशी शिदोरी सुद्धा त्यांनी आपल्या अभंगात बांधून दिलेली आहे. सहस्र वर्षापासून चालत आलेली संतांच्या प्रबोधनाची आणि मार्गदर्शनाची परंपरा आजही याच कारणाने टिकून आहे.

प्रस्तावना :

भारत भूमीला संतांची समृद्ध अशी परंपरा लाभलेली आहे. संतांनी आपल्या ग्रंथातील तत्वज्ञानातून सामाजिक अभ्युदयाचा ध्यास धरला आणि महत्त्वाचे म्हणजे संतांच्या या ग्रंथ वाङ्मयातून व्यक्त होणारे तत्त्वज्ञान कालातीत ठरते याचे कारण संतांची दूरदृष्टी होय. महाराष्ट्र देश तर संतांची पुण्यभूमीच होय. संत ज्ञानेश्वरांपासून संत नामदेव. चोखोबा, सावता माळी, गोरोबा, विसोबा खेचर सेनान्हावी ,कानोपात्रा येथून तर १६ व्या शतकातील आलो याच कारणाशी बोलले जे ऋषीमुनी असे ठणकावून सांगत आडराणाने भरले जग सद्मार्गाने लावणे हेच आमच्या येण्याची प्रयोजन आहे असे जाहीरपणे सांगणाऱ्या जगद्गुरु तुकारामापर्यंत ही परंपरा खंडित अव्याहत सुरू होती. पुढे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व अवघ्या महाराष्ट्राला गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला असे म्हणून स्वच्छतेचे धडे व अंधश्रद्धेच्या विळख्यात सापडलेल्या समाजाला विज्ञानाची व आधुनिकतेची दीक्षा देणारे महान संत गाडगे महाराज आज या महान कर्मयोगी माणसांच्या कर्मशीलतेची व कालातीत विचारांची उपयोगिता पटवून देण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्यात येणार आहे.

श्री संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या गुरुला अत्यंत मनोभावे मागितलेले हे पसायदान तब्बल ८०० वर्षानंतरही नित्य नूतन असल्याचे जाणवते. संत ज्ञानेश्वरांच्या व्यक्तिमत्वात अनुस्युत कालातीत दृष्टीचा हा प्रभाव आहे.

"जे खळांची व्यंकटी सांडो। तया सत्कर्मी रती वाढो
भूता परस्परे जडो । मैत्र जिवांचे"

ज्ञानेश्वरांच्या आदर्श समाज रचनेचे उदात्त उद्दिष्ट होते. आदर्श गुरु होण्यासाठी आदर्श शिष्य प्रथम व्हावे लागते त्याप्रमाणे त्यांच्या मनात समाजोद्धाराची ज्योत सतत प्रज्वलित असावी लागते म्हणूनच मांगल्यपूर्ण विश्वधर्माचे चालते बोलते प्रतीक म्हणजे हा गुरु असतो.

गुरूच दुर्जनांना सज्जनात रूपांतर करण्याची किमया करू शकतात. शिक्षणाच्या द्वारा दुर्जनांना नामशेष करायचे नाहीत तर त्यांची सज्जनात रूपांतर करावयाचे हा पसायदानाचा मूलभूत संदेश आजच्या लोकसत्ताक जीवनपद्धतीलाही अचूक मार्गदर्शन करण्यास पुरेपूर समर्थ आहे किंबहुना आजही या पसायदानाची उपयोगिता अबाधित आहे असे म्हणावयाला हरकत नाही; असे सद्य परिस्थितीच्या आकलनानंतर ध्यानात येते. असे अक्षर वाङ्मयतत्व,अक्षर विचार समाजाला देण्याची क्षमता संतांच्या लेखणीत होती.

संत ज्ञानेश्वरांनी संपूर्ण ज्ञानेश्वरीत तत्त्वज्ञान सांगितले ते मानवाच्या शारीरिक व मानसिक उन्नतीकरीता उपकारक असेच आहे.

"हे विश्वची माझे घर। ऐसी मती जयाची स्थिर।।
किंबहुना चराचर ।आपणची झाला ।।"

असे विचार बाराव्या शतकापेक्षा आजच्या खंडित होत चाललेल्या काळात अधिक सुसंगत आणि परिणामकारक आहेत याची जाणीव झाल्याशिवाय राहत नाही. आज आपण घराच्या बाहेर पडतो तो एक परात्म भाव मनात घेऊनच.बाहेरच्या जगात आपण स्वतःला असुरक्षित समजत असतो या कारणाने माणूस एकमेकांविषयी कलुशीत भावनेने विचार करतो व वागतो; म्हणून 'हे विश्वची माझे घर' असा विचार मनात घेऊन निघालो

तर कदाचित कुठे परात्मकता दिसणार नाही. मला वाटते ज्ञानेश्वरांच्या विचारातील ही अक्षय्य मूलतत्त्व अन्यत्र दिसू शकत नाही. ही संतांच्या लेखणीची महत्त्वाची आणि तितकीच मराठीला उंचीवर नेऊन ठेवणारी बाब आहे हे ध्यानात आल्याशिवाय राहत नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, आपण बाहेरच्या जगाला आपलं घर समजत नाही बेगुमान वागणे, बाहेर केरकचरा करणे,शिवीगाळ करणे दुसऱ्याला परकेपणाची वागणूक देणे या नित्याच्या गोष्टी होऊन गेलेल्या आहेत.आपले तसे दुसऱ्याचे हा भाव येथे महत्त्वाचा असणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय हे विश्व आपले घर कधीच होऊ शकत नाही. 'वसुधैव कुटुंबकम' ही संकल्पना साकार होऊ शकणार नाही.

संत ज्ञानेश्वर महाराज मराठी चे गोडवे गाताना म्हणतात की, ''माझ्या मराठीची बोलू कवतीके। परी अमृतातेही पैजा जिंके'' आज मराठी भाषेची होणारी पीछेहाट व अवनती बघता असे लक्षात येते की, संत ज्ञानेश्वर महाराज ज्या मराठीचा कौतुकाने उल्लेख करून अमृत सुद्धा मराठीच्या तुलनेत कमी गोड असेल अशी ही मराठी आज इतर भाषेच्या आक्रमणाने व मराठी भाषकाच्या अंगी असलेल्या परकीय भाषेच्या आकर्षणाच्या वेडेजापणामुळे मराठी भाषेची अधोगती असल्याचे स्पष्ट जाणवते. आपल्या मातृभाषेतून संवाद साधने किती परमानंद देणारे आहे व त्यात किती गोडवा साठवलेला आहे याची कल्पना संत ज्ञानेश्वर महाराजांना होती.आज मराठी भाषा जगविणे आणि तिला वैश्विक करणे निसंशय आपले कर्तव्य ठरते.

संत तुकाराम महाराजांच्या अभंगातील कालातीत विचारांचा मागोवा घेणे या ठिकाणी विषयपूरक ठरेल.

''परोपकारी नेने परनिंदा, परस्त्रीया सदा बहिणी माया
भूतदया गाई पशुंचे पालन, तान्हेल्या जीवन वनामाजी
शांतीरुपे नव्हे कोणाचा वाईट, वाढवी महत्त्व वडिलांचे''

आजच्या समाजातील अराजकता,परात्मता,स्वार्थीपणा या सर्वांवर सोळाव्या शतकातच संत तुकाराम महाराज भाष्य करून जातात. असे स्थलकालातील विचार संत वाङ्मयाचे बलस्थान आहे. वाटेल त्या प्रकाराने अधिक पैसा मिळविणे अधिक भोग भोगणे पैशाच्या जोरावर उन्नतपणा करणे व दुसऱ्याचा छळ करणे या प्रवृत्तीस पायबंद बसला पाहिजे म्हणून उत्तम व्यवहार करून चांगल्या मार्गाने व प्रामाणिकपणाने धन मिळवण्यास संतांनी प्रापंचिकांना सवलत दिली आहे.' संतांच्या या अक्षय्य विचारांचा उगम त्यांच्या दूरदृष्टीतून होतो. संतापुढे मानवी जीवनाचे समग्र रूप उभे होते म्हणूनच आपल्या विचारांना त्यांनी क्षीणता येऊ दिली नाही. संपूर्ण मानव जातीवर थोर संस्कार घडवून आणण्याची त्यांची महत्त्वकांक्षा होती 'एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ' ही संतांची शिकवण आजच्या काळात गरज आहे. प्राध्यापक गं.बा.सरदार म्हणतात त्याप्रमाणे, ज्या नैतिक मूल्यांच्या द्वारे समाजाचा उत्कर्ष होतो त्यांचे महत्त्व लोकांच्या मनात बिंबविण्याची त्यांची खटपट होती.' ती सगळी मुल्ये तुकारामांनी आपल्या अभंगातून जनमानसाच्या मार्गक्रमासाठी पेरलेली दिसते.

संत रामदासांचे,

उत्कट भव्य घ्यावे मिळमिळीत अवघेची टाकावे,
निस्पृहपणे विख्यात व्हावे । भू मंडळी

हे उदात्त विचार आजच्या कीड लागलेल्या समाजास आणि दुरावस्थेला पोहोचलेल्या नवीन पिढीच्या अवस्थेला आणि वागणुकीला तंतोतंत जुळतात. अशा प्रबोधनपर सुभाषितांनी आजच्या समाजमनाचे निश्चितपणे उद्बोधन होत आहे. तसेच ङ्गसामर्थ्य आहे चळवळीचे, जो जो करील तयांचेफ हे रामदासांचे विचार संघटन एकता निर्माण करणारे आहेत. दहशतवाद, फसवणूक, भ्रष्टाचार या दुष्ट शक्तींशी लढण्यासाठी आवश्यक ठरतात. संत नामदेवांनी समाजाकरिता पाथेय दिलेले आहे. आपल्या तीर्थाटनातून मिळवलेले ज्ञान व त्यातून आलेली विचारांची परिपक्वता याचा उपयोग त्यांनी कीर्तनाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधन करण्याकरिता केलेला आहे.

''खाटीका प्रमाणे करिती व्यापार मनी निरंतर धरूनिया
दुष्टदुराचारी दुर्बल घातकी परमनाश की पापिष्ट तो''

अशा दुष्ट दुराचारी वर्तनाला दुरुस्त करण्याचे त्यांचे कार्य भूतदयावादाचा प्रत्यय घडून आणणारे आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे विचार अगदी आजच्या परिस्थितीला समांतर जाताना दिसतात. आज शहरांचा वाढता आकार व दुसरीकडे ओस पडत चाललेली खेडी हे चित्र बघायला मिळते आहे. खेड्यांची दुर्दशा कमालीची विकोपाला गेलेली दिसते आहे. तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेत गावाच्या संगोपनाची भूमिका घेतलेली आहे. आज देशाला मोठे करायचे असेल तर खेडी जगवली पाहिजे शेतकरी जगवला पाहिजे अशी महाराजांची भूमिका होती. सामाजिक- आर्थिक असमानतेची कारणे आणि उपायही राष्ट्रसंतांनी आपल्या ग्रामगीतेत मांडलेले आहेत. देशभक्ती, समाजसुधारणा, अनिष्ट रूढी निर्मूलन, दलीतोद्धार, गोरक्षण, समाज संघटन, ग्रामीण शेती सुधार, स्त्रीमुक्ती, व्यायामाचे व शरीर श्रमाचे महत्त्व, व्यसनमुक्ती आणि सर्वांगीण स्वावलंबनात्मक ग्रामोद्धार हे तुकडोजी महाराजांचे विचार आजही कालबाह्य झालेले नाही याचा प्रत्यय आपणा सर्वांना येतोच आहे.

ISSN No. 2394-5990

**"या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे, दे वरची असा दे
हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे, मतभेद नसू दे"**

आजच्या २१ व्या शतकात भारतातील बंधुभाव लोप पावल्यासारखा वाटतो आहे माणसा माणसात फूट पाडणाऱ्यांना, द्वेष पसरविणाऱ्यांना तसेच कश्मीर सारख्या नंदनवनाला निर्जन करणाऱ्या विचारशक्तींना राष्ट्रसंतांच्या राष्ट्रभक्तीचे बाळकडू पाजणे अत्यावश्यक आहे.

संत गाडगे महाराजांची कृतिशीलता उल्लेखनीय आहे; आधी स्वतः हातात झाडू घेऊन गाव स्वच्छ करण्याची मोहीम स्वतःपासून सुरू केली. गावोगाव हिंडून आपल्या भजन आणि कीर्तनातून समाजाला नवीन दिशा देणाऱ्या विचाराची अपूर्वता समाज सुधारक गाडगेबाबांच्या व्यक्तिमत्त्वात होती. आज महाराष्ट्र सरकारने त्यांच्याच कार्याचा वसा आणि प्रेरणा घेऊन 'संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान' म्हणून राबवित आहे. एकंदरीत आपण असे म्हणू शकतो की संतांच्या विचारासोबत गेल्याशिवाय मानवी जीवनाचे साध्य कधीच पूर्ण होऊ शकत नाही. विसाव्या शतकात वैज्ञानिकांना ज्या अध्यात्माचा व संत साहित्याचा आधार वाटला त्यांना तो २१च्या शतकात वाटणार नाही असं म्हणून तर्कसंगत वाटत नाही. उलट सामाजिक नी वैश्विक संतुलन साधण्यासाठी विविध धर्मातील संत साहित्यात उपयुक्त ठरणार आहे कारण नवनव्या परिस्थितीत आव्हानात ताणतणावात मनःशांती मिळण्यासाठी हे साहित्यच आजवर साधनभूत ठरलं आहे.[३] म्हणूनच संत आणि त्यांचे विचार सोबत घेऊनच मानवाला आपला जीवनप्रवास करणे अगत्याचे आहे.

समारोप :

एकंदरीत संत साहित्यातून मूलभूत लक्ष्य केंद्रित केलेले दिसते. देव -धर्म या पलीकडे जाऊन समाजमनाचे उन्नयन करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या विचारात होते; किंबहुना आजही त्यांचे विचार तितकेच प्रभावदर्शी आहेत. व्यक्तीबरोबर समष्टीचा उद्धार हे संतांच्या कार्याची खऱ्या अर्थाने फलश्रुती ठरते. संत हे समाजाचे दीपस्तंभ होते. ते भविष्यवेत्ते होते पण त्यांची कृतीशीलता आणि वैचारिकता पेलण्यास आपण असमर्थ ठरत आहोत की काय असा प्रश्न सहज निर्माण होतो. त्यांनी रुजवलेली उदात्तता परोपकार, भूतदया इत्यादी मूल्य आज हरवलेली दिसत असली तरीही संतवाङ्मयातून ती अक्षय्य होऊन आपल्याला मार्गदर्शक ठरत आहे. समाजसुधारणा, अंधश्रद्धा ,पर्यावरण इत्यादीविषयीचे संतांचे अक्षय्य विचार आजच्या युगात मानवी कल्याणास उपयोगी आहेत एवढे मात्र ठामपणे आपल्याला म्हणता येईल.

निष्कर्ष :

१) महाराष्ट्रातील संत विचारपरंपरेत समाजभान हे महत्त्वाचे तत्व आढळून येते.

२) त्यांच्या ठाई असलेल्या सूक्ष्म निरीक्षण शक्तीमुळे व भविष्याचा वेध घेण्याची बुद्धिगत्ता असल्यामुळे त्यांचे विचार हे भविष्याचा वेध घेणारे ठरते.

३) त्यांच्या अभंग वाणीतून निवेदित झालेले अक्षय्य तत्व म्हणजे सर्व काळात उपयोगी पडणारे विचार हे होय.

४) संतांच्या वाणीतून प्रस्तुत झालेले विचार हे संपूर्ण मानव जाती करिता सदैव मार्गदर्शक असेच आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. पिंगे श्री म, माळी गजमल : म तुकारामांचे निवडक शंभर अभंग म, व्हीनस प्रकाशन पुणे, चौथी आवृत्ती १९९४ प्रस्तावना पृ. क्र.२९

२. सरदार गं. बा.: म संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती म, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, चौथी आवृत्ती १९८२,पृ.क्र.११०

३. पठाण यू. म.: म मध्ययुगीन संतसाहित्य : काही आयाम म, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली २००३ पृ. क्र.१३९/१४०

मूळ अभ्यासग्रंथ :

- ग्रामगिता
- तुकारामांची गाथा
- प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास

■■■

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक ।।

पुरवणी अंक २ – जून २०२३ (त्रैमासिक)

- शके १९४५
- वर्ष : ९१
- पुरवणी अंक : २

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. प्रकाश पवार
- सहा. प्रा. विजय रहांगडाले

* प्रकाशक *

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी रु. ५००/-, आजीव वर्गणी रु. ५०००/- (१४ वर्षे)

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने 'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, वारजे-माळवाडी, पुणे ५८.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने या नियतकालिकेच्या प्रकाशनार्थ अनुदान दिले आहे.
या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

२३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० व भारतीय भाषा, कला व संस्कृती ---------- १०१
- डॉ. वंदना एच. तागडे

२४. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : मातृभाषेला मिळालेली संजीवनी ---------- १०५
-डॉ.विजय रूपराव राऊत

२५. वैश्विक परिप्रेक्षात प्राचीन भारतीय ज्ञान व सर्जनशिलतेचा विकास इ. स. ३०० ते ७०० ---------- १०८
-डॉ. विशाल अ. दौलतकर

२६. आत्मनिर्भर भारत आणि स्वामी विवेकानंद यांच्या तत्वज्ञानाची प्रासंगिकता ---------- ११३
-Prof. Dr.Dipak M.Chavan

२७. जागतिक आर्थिक मंदीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम ---------- ११७
- Dr. Shankar R.Gujarkar

२८. भारतातील आदिवासी लोकसंख्या आणि सार्वजनिक आरोग्याची आव्हाने व भवितव्य: महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात ---------- १२०
-किशोर भाऊराव मेंढे, डॉ. समीत लक्ष्मण माहोरे

२९. चंद्रपूर शहरातील स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील सफाई कामगारांच्या समस्या ---------- १३०
- श्री. पीपल मोरेश्वर खोब्रागडे, प्राचार्य डॉ. डी. टी. गजभिये

३०. कर्मवीर दादासाहेब गायकवाड यांच्या नेतृत्वाखालील भूमिहिनांच्या सत्याग्रहातील महिलांचे योगदान ---------- १३४
- प्रा. डॉ. राजेश पी. कांबळे, प्रा. प्रदिप रामभाऊ लोहकरे

३१. रससिद्धांताबाबत शरच्चंद्र मुक्तिबोधांचे विचार ---------- १३९
- प्रा. प्रमोद नारायणे

३२. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण –२०२० स्वातंत्र्य भारताचे स्वावलंबन आणि विश्वगुरु ---------- १४४
- प्रा.प्रमोदिनी ज्ञा.खोरगडे (सातंगे)

ISSN No. 2394-5990

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : मातृभाषेला मिळालेली संजीवनी

डॉ.विजय रूपराव राऊत
सहयोगी प्राध्यापक, मराठी प्राध्यापक
श्री पंढरीनाथ कला- वाणिज्य महाविद्यलाय, नरखेड
इमेल- parambiraut@gmail.com मोबा. ९८५०२३६८७९

प्रस्तावना :

काळानुसार, गरजेनुसार बदल आत्मसात करणे अगत्याचे असते. काळानुसार जगातील अनेक घटकांची स्थिती बदललेली असते. त्यामुळे त्याला समजून घेण्याकरिता नव्या सूत्रांची, शास्त्राची, संहितेची, सिद्धांताची अवश्यकता अपरिहार्य असते. या अपरिहार्यतेतून नव्या शिक्षणाचा जन्म होत असतो. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या विशाल गुंतागुंतीच्या जगात त्याच तोलामोलाचे किंबहुना त्याला समजून घेऊन काळाच्या हातात हात घालून भ्रमंती करायला लावणारे शिक्षण अत्यावश्यक झालेले आहे. जगातील प्रत्येक देश आपापल्यापरीने या आधुनिकतेला सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यासाठी पहिले अग्रक्रमाचे काम म्हणजे मूलभूत शिक्षणात बदल घडवून देशाच्या नव्या पिढीला सक्षम करणे आवश्यक ठरते. शिक्षण हे एक असे शस्त्र आहे की, ज्यामुळे तुम्ही जगात बदल घडवू शकता. म्हणून भारत सरकारनेही भारतीय शिक्षणात काळाची गरज म्हणून वेळोवेळी बदल केलेला आहे. भारतात प्रथम १९६८ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अस्तित्वात आले. त्यानंतर १९८६ मध्ये ते आले. त्यात पुन्हा १९९२ मध्ये त्यात काही सुधारणा केल्या गेल्या. त्यानंतर तब्बल ३५ वर्षानंतर २९ जुलै २०२० केंद्राने नवीन शैक्षणिक धोरण स्वीकारले आहे. त्या धोरणात मातृभाषेला किती महत्त्व दिलेले आहे आणि त्यातून काय साध्य होणार आहे याची उकल करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून केलेला आहे.

सारांश (Abstract) :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे पूर्णतः विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अभिनव असे पाऊल आहे. यात सर्वगुणकलासंपन्न असा विद्यार्थी डोळ्यासमोर ठेऊन आणि वर्तमान परिस्थितीला केंद्रस्थानी ठेऊन हा कृतिआराखडा तयार केलेला आहे. पण याचबरोबर हे नवीन शैक्षणिक धोरण अनेक मूलभूत सामाजिक घटकावयवांचे पुनरोत्थान करणारे असे आहे. भारतीय भाषेच्या संवर्धनाकरिता अतिशय उपयोगी असे हे धोरण मातृभाषेला महत्त्व अधोरेखित करणारे आणि संस्कृतचे जतन करणारे असे ठरते. प्रत्येक प्रदेशातील बोलीभाषा आणि प्रमुख भाषा यामध्ये अनुत्सुत असलेले ज्ञानभंडार यानिमित्ताने जपले जाईल यात शंका नाही. त्याचबरोबर अल्पवयीन विद्यार्थ्यांमध्ये वाढत चाललेली शिक्षणाविषयीची भीती आणि अनास्था यानिमित्ताने काही प्रमाणात दूर होऊ शकेल.या सर्व शक्यतांचा विचार केल्यास नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची फलश्रुती सहज लक्षात येण्यासारखी आहे.

बीजशब्द (key words) : मातृभाषा, शिक्षण

नवीन शैक्षणिक धोरणाची गरज :

या धोरणाची आवश्यकता मुळात एकविसावे व त्यापुढील शतक आणि त्यातील आव्हाने पेलण्याची क्षमता युवा पिढीत निर्माण करणे हेच आहे. ''एकविसाव्या शतकाच्या गरजा लक्षात घेता, चांगल्या विचारवंत, अष्टपैलू आणि कल्पक व्यक्ती विकसित करणे हे दर्जेदार उच्च शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. यात एखाद्या व्यक्तीला एक किंवा अनेक विशिष्ट आवडीच्या क्षेत्रामध्ये सखोल अभ्यास करणे शक्य झाले पाहिजे.तसेच चारित्र्यविषयक, नैतिक आणि घटनात्मक मूल्ये, बौद्धिक कुतूहल, वैज्ञानिक स्वभावधर्म, कल्पकता, आणि सेवाभाव याशिवाय शास्त्र, सामाजिक शास्त्र, कला, मानव्यशास्त्र, भाषा याबरोबरच व्यावसायिक,तांत्रिक आणि व्यवसायाशी संबंधित विषय यासह एकविसाव्या शतकातील क्षमता विकसित करणे शक्य झाले पाहिजे. उच्च शिक्षणामुळे वैयक्तिक यश आणि आत्मज्ञान, निर्माणकारी सार्वजनिक सहभाग आणि समाजाला उत्पादनशील योगदान साध्य करता यायला हवे. अधिक अर्थपूर्ण आणि समाधानकारक जीवन व कामाचे स्वरूप यासाठी विद्यार्थ्यांना तयार केले पाहिजे आणि आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त करण्यासाठी सक्षम केले पाहिजे.''[१] या उद्देशाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण तयार केलेले दिसते.एक सर्वसमावेशक धोरण म्हणून आणि विद्यार्थ्यांचा खऱ्या अर्थाने सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने हे नवीन शैक्षणिक धोरण महत्त्वपूर्ण असे आहे.

मातृभाषेला प्राधान्य :

नवीन शैक्षणिक धोरण ५+३+३+४ अशा टप्प्यानुसार असणार आहे. पहिली तीन वर्षे बालशिक्षण त्यानंतर पहिली व दुसरी इयत्ता अशी पाच वर्षे हा पहिला टप्पा. त्यानंतर तिसरी, चौथी,पाचवी हा तीन वर्षांचा दुसरा टप्पा. त्यानंतर इयत्ता सहावी, सातवी, आठवी हा तिसरा टप्पा. हा प्राथमिक स्तर म्हणून समजल्या जाईल. त्यापुढे नववी ते बारावी हा चार वर्षांचा माध्यमिक स्तर असणार आहे. असे या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप असेल. आता आपल्याला विचार करायचा आहे तो आपल्या मातृभाषेचा. यात पहिल्या पाच वर्षाच्या टप्प्यात विद्यार्थ्यांना मातृभाषेतून शिक्षण अनिवार्य आहे. ही अतिशय स्तुत्य अशी बाब आहे. कारण जुन्या शैक्षणिक धोरणाप्रमाणे हे धोरण सुद्धा त्रिसूत्री पद्धतीचे आहे.त्यात मातृभाषा, राष्ट्रभाषा म्हणून हिंदी आणि तिसरी भाषा संस्कृत आणि पर्याय म्हणून इंग्रजी, कोरियन, जपानी, फ्रेंच, जर्मन, स्पॅनिश, पोर्तुगाली, रशियन इत्यादी विदेशी भाषा सुद्धा माध्यमिक स्तरावर अभ्यासता येईल. त्यामुळे वैश्वीक संस्कृतीचा विद्यार्थ्यांना परिचय होऊ शकेल. यात सर्वात महत्वाचा मुद्दा म्हणजे मातृभाषेतून शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक क्षमतेचा विचार करता अतिशय महतवाचे आहे. कारण बालपणी मुलाला ज्या गोष्टी मातृभाषेतून शिकता आल्या तर त्या एखाद्या घटनेची ,वस्तूची ओळख त्याला लवकर होते. कारण तो आपल्या मातृभाषेतूनच विचार करीत असतो व संबंधित गोष्टी वा संकल्पना मातृभाषेतून तो चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतो. यामुळे अल्पवयात त्याला शिक्षणाचे दडपण सुद्धा येणार नाही. आज ज्या कॉन्व्हेंट संस्कृतीत मुलं शिकत आहेत त्यांना ज्ञानार्जन करण्यास बऱ्याच अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे. विषय ओळख होण्यासाठी त्याला मातृभाषेतून सांगणे गरजेचे ठरते. आधी विषय जर त्याला आपल्या मातृभाषेतून नीट कळला तर तो दुसऱ्या भाषेत अधिक सक्षमपणे मांडू किंवा लिहू शकेल. लहानपणापासून मुलं एका प्रादेशिक वातावरणात जगत असतात. त्या प्रादेशिक भाषेतील शब्द/ भाषा त्याला जगातील गोष्टींचे ज्ञान मिळवून देत असते. झाडे, नद्या, डोंगर, कुटुंब, मित्र, पाऊस, चंद्र, तारे ई. अनेक गोष्टींचा भावबंध त्याच्या मनाशी जोडला जातो. त्याच्या भावना त्या –त्या गोष्टींची जुळलेल्या असतात. त्यामुळे त्याच्या जगण्यात त्या-त्या वस्तूविषयाविषयी संवेदनशीलता जागृत असते. असा एक संवेदनशील विद्यार्थी तयार करणे हेही नवीन शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्वाचे प्रयोजन आहे. ''मूल्याधारित शिक्षणामध्ये सत्य, धर्म, शांती, प्रेम अहिंसा, शास्त्रीय दृष्टिकोन, नागरिकत्व मूल्ये यासारखी मानवी, नैतिक, घटनात्मक आणि वैश्विक मानवी मूल्ये आणि जीवनकौशल्येसुद्धा समाविष्ट असतील; तसेच सेवेचे धडे,आणि समाजसेवा कार्यक्रमात सहभाग.हे सुद्धा सर्वांगीण शिक्षणाच्या अविभाज्य भाग मानले जातील.''[१] यावरून असा निष्कर्ष काढता येऊ शकतो की, ही सर्व अपेक्षा जर विद्यार्थ्यांकडून पूर्ण करवून घ्यायची असेल तर मातृभाषेतून शिक्षण देणे गरजेचे आहे. कारण बालवयापासून मुलांवर जे संस्कार होतात ते मातृभाषेतूनच. मातृभाषा त्याला सभोवतालचे ज्ञान देत असते.

मातृभाषेच्या संदर्भात दुसरा महत्वाचा मुद्दा हा की,त्या त्या प्रदेशाचा,संस्कृतीचा इतिहास हा मुळात त्या त्या भाषेत इतर भाषेपेक्षा अधिक सविस्तर आणि अचूकपणे लिहलेला असतो. तो पुस्तकातून त्या त्या प्रदेशाच्या मातृभाषेतून शिकवलं गेला तर विद्यार्थ्यांचे समाजभान आणि राष्ट्रभान अधिक सक्षमपणे वाढीस लागेल. माझी संस्कृती काय , भाषा काय , इतिहास काय , बलस्थाने आणि अडचणी काय याची साक्षरता त्याला होईल परिणामी आपल्या मातृभूमीशी त्याची नाळ अधिक घट्टपणे जुळली जाईल यात शंका नाही. आजच्या विस्तारीकरणाच्या, आधुनिकतेच्या आणि यंत्रयुगाच्या कोलाहलात विद्यार्थ्यांचे राष्ट्रभान यानिमित्ताने अधिक प्रभावी होऊ शकेल. आपल्या संस्कृतीचा भूतकाळ किंवा इतिहास समजून घेण्याचे कुतूहल त्यांच्यात निर्माण होऊन त्यातून नवीन संशोधन पुढे येऊ शकते ही बाब नवीन शैक्षणिक धोरणात लक्षात घेतलेली दिसते.आज आपलीच भाषा धड मुलांना लिहिता वाचता येण्यास अडचणी आहेत आणि त्यात त्यांना परकीय भाषा अल्पवयातच शिकवण्याचा अट्टहास करणे पूर्णतः चुकीचे आहे. अशाने त्यांची प्रतिभा खुंटीत होऊन शिक्षणाविषयी तो विद्यार्थी उदासीन होऊ शकतो हाही धोका आज संभवतो आहे. एक संभ्रमित शिक्षण पद्धती आज आपण बघतो आहे. विद्यार्थी संभ्रमित,त्यापेक्षा पालक संभ्रमित कारण अश्या समस्यांना सामोरे जाण्याची पालकांची पहिलीच वेळ असते कारण त्यांच्या काळी एवढा संभ्रम त्यांनी शिक्षणात अनुभवलेला नसतोच हे निर्विवाद सत्य आहे. फळ परिपक्व होण्याआधीच त्याला कीड लागावी तसे हे आहे. त्यामुळे मुलांना आधी मातृभाषेतून परिपक्व करून पुढच्या आव्हानांना पेलण्यास सज्ज करावे हा त्यावरचा उत्तम उपाय आहे.

तिसरा विचार करण्यासारखा मुद्दा आपण चर्चेला घेऊया. तो प्रत्येक राज्यांच्या मातृभाषेचा.भारतीय भाषा लोकसर्वेक्षण अध्यक्ष डॉ . गणेश देवी यांचे एक विधान चर्चेसाठी महत्वाचे ठरेल. ते म्हणतात, ''एखाद्या समाजाची भाषा निर्माण होण्यासाठी शतकानुशतकं लागतात. वेगवेगळ्या समाजांनी

ISSN No. 2394-5990

निर्माण केलेल्या भाषा हे आपल्या सगळ्यांचं सांस्कृतिक संचित आहे. त्यामुळे आपल्याच काळात एक प्रचंड जागतिक भाषासंहार होऊन त्या नष्ट होणार नाहीत, हे पाहणं ही आपल्या सगळ्यांची सामूहिक जबाबदारी आहे.[३] ही सामूहिक जबाबदारी लक्षात घेता नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण भाषासंवर्धनच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे ठरते. भारत देशात ७०० भाषा आहेत(बोली मिळून). त्यापैकी २४ ह्या कोणत्या ना कोणत्या प्रदेशाची मातृभाषा म्हणून ओळखल्या जातात. जर या मातृभाषेतील भाषेतून प्राथमिक स्तरावर मुलांना शिक्षण दिले गेले तर सहजपणे भाषासंवर्धन होईल यात शंका नाही. अभ्यासक्रमासाठी लागणारी पुस्तके या भाषेतून छापली जाईल, हा अभ्यासक्रम शिकविण्यासाठी लागणाऱ्या शिक्षकाकरिता त्या भाषेतील पदवी त्याला प्राप्त करावी लागेल. आणि विद्यार्थी ती भाषा उत्तमप्रकारे ग्रहण करू शकेल व महत्वाचे म्हणजे भाषा बोलली जाऊ लागेल त्यामुळे भाषासंहार होण्याचा धोकाच संभवणार नाही. आपल्या भाषेचे संवर्धन करणे हे संपुर्णतः आपल्या हाती, सरकारच्या हाती आहे. अमुक एका भाषेमुळे आपली भाषा नष्ट होत आहे हा कांगावा ऐकू येणार नाही. मातृभाषेतून शिक्षण हे मरणप्राय भाषांना मिळालेली नवसंजीवनी आहे असा सकारात्मक विचार करूनच या नवीन धोरणाचा विचार आपण करायला हवा. तसेच आजच्या इंग्रजीच्या प्रभावामुळे आपल्याला आपल्या मातृभाषेतून कमीपणाचे वाटते तो न्यूनगंडसुद्धा नाहीसा होईल. असे सकारात्मक बदल या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे संभवू शकतात यात शंका नाही.

निष्कर्ष :

१) नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे एक सक्षम, सर्वगुणसंपन्न ,अष्टपैलू विद्यार्थी घडविण्यास बांधील आहे.

२) या धोरणात अल्पवयीन विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक स्तर लक्षात घेऊन अभ्यासक्रमाची आखणी केलेली आहे.

३) भारतीय भाषांचे संवर्धन यातून घडून येईल.

४) आपापल्या संस्कृतीचा ,भाषेचा इतिहास विद्यार्थ्यांना समजून घेता येईल.

५) भाषासंवर्धनाबरोबरच नवीन प्रादेशिक साहित्याची निर्मिती होत राहील.

६) भाषा बोलली जाईल म्हणजे ती नष्ट होणार नाही.

समारोप :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे बदलत्या काळानुसार बदल स्विकारण्याच्या प्रक्रियेतून निर्माण झालेले धोरण आहे. काळानुसार शिक्षणात बदल घडवून आणणे हे राष्ट्राच्या विकासाच्या दृष्टीने आणि प्रतिभासंवर्धनाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वाचे असते. सद्यपरिस्थितीतील आव्हाने लक्षात घेऊन शैक्षणिक धोरण ठरविले जात असते. शिक्षणाचे अद्ययावतीकरण करणे यासाठी अत्यावश्यक ठरते. विद्यार्थ्यांच्या रूपाने एक बौद्धिक महासत्ता होणे हेही राष्ट्रासाठी आवश्यक असते. जगावर आपली छाप आणि वर्चस्वाकरीता अद्ययावत शस्त्रे, विमाने, तंत्रज्ञान महत्वाचे ठरते त्यापेक्षाही बौद्धिक संपदा निर्माण करणे ही आजच्या जगाची गरज ठरली आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :

१) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ऑनलाईन मसुदा ,भाग २ उच्च शिक्षण ९.१.१ पृ. क्र. ४४

२) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ऑनलाईन मसुदा ,भाग २ उच्च शिक्षण ११.८ पृ. क्र. ४९

३) डॉ. गणेश देवी : ''भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण: महाराष्ट्र'' (प्रस्तावना) संपा. अरुण जाखडे, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे द्वितीय आवृत्ती २०२३ , पृ. क्र. ४०

VOLUME - XI, ISSUE - II - FEBRUARY - JULY - 2023
GENIUS - ISSN - 2279 - 0489 - IMPACT FACTOR - 6.538 (www.sjifactor.com) AP-03

२५. पंडिता रमाबाई यांची स्त्रीविषयक सामाजिक कार्य

प्रा. डॉ. रची सोरते
श्री. पंढरीनाथ कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड, जिल्हा-नागपूर.

प्रस्तावना

पंडिता रमाबाई त्यांचे कार्य योगदान असलेल्या शरदा सदन आणि मुक्ती मिशन ह्या मुळे त्यांच्या पडलेल्या सामाजिक कार्य मध्ये भर पडली. त्यांनी केलेले स्त्री ह्यांच्या शिक्षण आणि वैद्यकीय मिशनरी कार्यात सहभाग आणि 1882 मध्ये प्रसिद्ध झालेले स्त्री धर्म नीती, महिलांसाठी नैतिकता हे पुस्तक त्यांनी लिहले. आणि त्यांनी स्त्री शिक्षणासाठी आणि त्यांच्या हक्कांसाठी त्यांनी अनेक परदेश वाऱ्या ही केल्या. समाजसुधारक पंडिता रमाबाई सरस्वती यांनी 19 व्या आणि 20 व्या शतकाच्या उत्तरार्धात शिक्षण आणि स्त्रियांच्या मुक्तीसाठी अथक परिश्रम केले आहे. पंडित रमाबाई ह्यांनी त्यांच्या कार्या मुळे ब्रिटन चा अमेरिकेचा प्रवास करावा लागला.

शिक्षण

संस्कृतमध्ये पारंगत असलेली स्त्री म्हणून रमाबाईंची कीर्ती कलकत्त्यामध्ये पोहोचली, जिथे पंडितांनी त्यांना बोलण्यासाठी आमंत्रित केले. कलकत्ता विद्यापीठाने त्यांना 1878 मध्ये पंडिता आणि सरस्वती ही पदवी बहाल केली आणि तिच्या विविध संस्कृत कृतींच्या ज्ञानाची दखल घेतली. आस्तिक सुधारक केशबचंद्र सेन यांनी रामाबाईंना सर्व हिंदू साहित्यातील सर्वात पवित्र वेदांची एक प्रत दिली आणि ती वाचण्यास प्रोत्साहित केले.

स्त्री शिक्षणास चालना

रमाबाईंनी बंगाली वकील बिपीन बिहारी मेधवी यांच्याशी त्यांचा विवाह 13 नोव्हेंबर 1880 रोजी नागरी समारंभात झाला विवाह झाला. या जोडप्याला एक मुलगी होती जिचे नाव त्यानी मनोरमा ठेवले. 1882 मध्ये मेधवीच्या मृत्यूनंतर, केवळ 23 वर्षांच्या रमाबाई पुण्यात गेल्या आणि त्यांनी स्त्री शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी एक संस्था स्थापन केली. अवघ्या 23 वर्षांच्या रमाबाई पुण्यात आल्या आणि त्यांनी स्त्री शिक्षणाला चालना देण्यासाठी एक संस्था स्थापन केली.

1882 मध्ये रामाबाईंचे पती मेधवीच्या मृत्यूनंतर, रमाबाई पुण्यात आल्या आणि त्यांनी आर्य महिला समाज ची स्थापना केली. त्या नंतर त्यांनी मुंबई, पंढरपूर, अहमदनगर, बार्शी, सोलापूर, ठाणे इ. ठिकाणी आर्य महिला समाज ची स्थापना केली, त्यांनी येशू ख्रिस्त, हिंदू सुधारक, आणि ब्राह्मण समाज यांच्या आदर्शांनी प्रभावित होऊन, समाजाचा उद्देश स्त्रियांच्या शिक्षणाच्या कारणास प्रोत्साहन दिले आणि बालविवाहाच्या अत्याचारापासून मुक्ती देणे हा होता. 1882 मध्ये भारताच्या वसाहतवादी सरकारने शिक्षणावर लक्ष ठेवण्यासाठी हंटर कमिशन नेमले होते, तेव्हा रमाबाईंनी त्याच्यापुढे पुरावे दिले.

हंटर कमिशनसमोर दिलेल्या भाषणात रमाबाईंने असे जाहीर केले की, "शंभरपैकी 99 प्रकरणांमध्ये या देशातील सुशिक्षित पुरुषांचा स्त्रीशिक्षण आणि स्त्रियांच्या योग्य स्थानाला विरोध आहे. जर त्यांना थोडासा दोष दिसला तर ते मोहरीचे दाणे डोंगरात वाढवतात आणि स्त्रीचे चारित्र्य बिघडवण्याचा प्रयत्न करतात". त्यांनी शिक्षकांना प्रशिक्षित करून महिला शाळा निरीक्षकांची नियुक्ती करावी. अशी सूचना त्यांनी केल्या. पुढे, त्या म्हणाल्या की, भारतातील महिलांची परिस्थिती अशी आहे की महिलाच त्यांच्यावर वैद्यकीय उपचार करू शकतात. त्यामुळे भारतीय महिलांना वैद्यकीय महाविद्यालयात प्रवेश मिळायला हवा.

रमाबाईंच्या पुराव्याने मोठी खळबळ उडाली आणि राणी व्हिक्टोरियापर्यंत पोहोचली. लॉर्ड डफरिनने महिला वैद्यकीय चळवळ सुरू केल्यावर त्याचे फळ पुढे आले. महाराष्ट्रामध्ये, रमाबाईंनी स्त्री शिक्षण आणि वैद्यकीय मिशनरी कार्यात सहभागी असलेल्या ख्रिश्चन संस्थांशी विशेषत: अँग्लिकन नन्सचा समुदाय, कम्युनिटी ऑफ सेंट मेरी द व्हर्जिन संपर्क साधला.

भारतीय लोकशाही पुढील नवीन आव्हाने
(एक महत्वपूर्ण आर्थिक अवलोकन)

सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते
श्री पंढरीनाथ कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड.
(अर्थशास्त्र विभाग)
ravissorte@gmail.com

सारांश :

ब्रिटिशांची दीडशे वर्षांची साम्राज्यशाही संपुष्टात येऊन १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपला देश स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्य-आंदोलनात तावून-सुलाखून निघालेल्या स्वतंत्र सेनानींनी भारताची भावी राजकीय व्यवस्था कशी असेल, याबाबत स्वातंत्र्यपूर्व काळातच विचारमंथन केले होते. थोडक्यात, डिसेंबर १९४६ मध्ये संविधानसभेचे गठन होण्यापूर्वीच भारताचा भावी राजकीय व्यवस्थेबाबतचा आराखडा निश्चित करण्यात आला होता. पर्यायाने स्वतंत्र आंदोलनातून लोकशाही शासनाव्यवस्थेची स्थापना झाली. आज या घटनेला ७२ वर्ष पूर्ण होत आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ७२ वर्षापेक्षा जास्त वर्षांचा हा प्रवास साधा नव्हता कारण जगातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारत देशापुढे आव्हाने देखील तेवढीच मोठी होती. स्वातंत्र्यानंतर सात दशकांमध्ये भारताने विविध क्षेत्रांत देदीप्यमान कामगिरी केली आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत तर भारताने अमेरिका, इंग्लंड, रशिया या देशांच्या पंगतीत स्थान मिळवले आहे. अवकाश तंत्रज्ञानामध्येतर भारताने जगातील महासत्ता म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या बलाढ्या देशांच्या पुढे मजल मारली आहे. असे असले तरी आपल्या देशापुढील अनेक आव्हाने आजही कायम आहेत. लोकसंख्या, गरिबी, स्वच्छता, भ्रष्टाचार, तसेच धर्म, प्रांत, भाषा आणि लिंगाधारित भेदाभेद, असे कित्येक आव्हाने आजही भारतासमोर कायम आहेत.

प्रस्तावना :

२६ जानेवारी १९५० रोजीपासून संविधान देशात लागू झाले आणि प्रजातंत्राचे प्रतिनिधी निवडण्याचे अधिकार भारतीय प्रजेला बहाल करण्यात आले. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देशात झालेल्या बदलांचे परीक्षण केले असता असे लक्षात येते की, देशात सकारात्मक आणि नकारात्मक बदल झालेले आपणास दिसून येईल. स्वतंत्र भारताने गेल्या सात दशकांत सर्वच क्षेत्रांत मोठी प्रगती केली आहे. सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि धार्मिक विविधता आपली वाटचाल सुरु ठेवली आहे. भारत सरकारने न्याय्य आणि समानतेवर आधारित आर्थिक भारत निर्माण करण्याचा दृष्टीने सातत्याने प्रयत्न केले असले तरीही, रोटी-कपडा और मकान या मुलभुत गरजा देखील कित्येक कुंटूबांच्या अद्याप पुर्ण होत नाहीत. कुपोषण व भुकबळीची समस्या त्याकाळातही होती आणि आजही कायम आहे. आपण आज महाशक्तीकडे वाटचाल करीत असलो तरी, भारतातील वाढत्या लोकसंख्येमध्ये वाढत असलेल्या गरिबांचे पोट भरणे हे भारतापुढील महत्वाचे आव्हान आहे. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ मोहीम राबवून देखील स्त्री भ्रूण हत्येसारखे प्रकार अधिक वाढत असल्याचे दिसून येत आहे. देशभर सर्वत्र पसरलेल्या बहुसंख्य गरीब दुबळ्यांची स्थिती वाढत्या लोकसख्येबरोबर वर्षानुवर्षे वाढतच आहे. भारताच्या शेजारील वाढता दहशतवाद ही देखील एक आव्हान आहे. आज देशात घडणाऱ्या प्रत्येक वाईट गोष्टींबद्दल आपण सरकारला किंवा राजकीय नेत्यांना शिव्या घालतो त्यांना हाकलण्याची, हत्तीच्या पायाखाली देण्याची भाषा करतो. मात्र यात स्वतःची जबाबदारी सोईस्कररित्या विसरतो. आजच्या नवीन पिढीमध्ये देशाबद्दल कमी होत असलेला देशाभिमान ही सुध्दा एक समस्या आहे. आज जमिनदारीसारख्या सरंजामशाही संस्था जरी न झाल्या असलया तरी आज भारतातील आर्थिक विषमता बेसुमार वाढली आहे. काही मुठभर लोकांच्या हातात बेसुमार पैसा व बहुसंख्य जनता दारिद्र्य रेषेखाली, असे आजचे चित्र आहे. काळ्या पैशाचे वर्चस्व तर बेसुमार वाढले आहे. स्त्रियावरील अत्याचार, दलितांवरचे अत्याचार याचेही प्रमाण वाढते आहे. आर्थिकता जशी वाढते तसे गुन्ह्यांचे प्रमाण वाढते आहे. आपल्या देशापुढे निर्माण होत असलेल्या आव्हानाचे अवलोकन करण्याचा प्रयत्न करत आहे.

भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने :

आपला देश जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश आहे याचा मला अभिमान वाटतो. गेल्या ७२ वर्षात भारताने मोठ्याा प्रमाणात प्रगती केली आहे. भारत स्वतंत्र

DELTA - ISSN 2279-0705
Vol. 10, No. 01, 2023 pp.178-183

IndianJournals.com
A product of Diva Enterprises Pvt. Ltd

योजना आयोग पर नीती आयोग प्रभावशाली

डॉ रवि एस सॉर्टे
(सह – प्राध्यापक) – अर्थशास्त्र विभाग
श्री पंढरीनाथ कला और वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड
ravissortegmail.com

सारांश:

काम कसे करायचे आहे याचे आगाऊ मार्गदर्शन करून नियोजन दिशा देते. नियोजनामुळे अनिश्चिततेचा धोका कमी होतो. नियोजन ही अशी क्रिया आहे जी व्यवस्थापकांना भविष्याकडे पाहण्याची संधी देते.

कीवर्ड : विकास, नियोजन, एकत्रीकरण, सातत्य, अचूकता, संसाधने, संतुलित वापर आणि लवचिकता

Niti Aayog Influential on Planning Commission

Dr. Ravi S. Sorte
(Associate Professor) Department of Economics
Shree Pandharinath Arts and Commerce College, Narkhed.
ravissorte@gmail.com

Planning provides direction by guiding in advance how the work is to be done. Planning reduces the risk of uncertainty. Planning is such an activity which gives managers an opportunity to look into the future.

Keywords: Development, Planning, Integration, Continuity, Accuracy, Resources, Balanced use and Flexibility.

परिचय –

आर्थिक नियोजन का तात्पर्य राज्य के अधिकारियों द्वारा देश के आर्थिक संपदा और सेवाओं की एक निश्चित आवश्यकता हेतु पूर्वानुमान लगाना है दूसरे शब्दों में कहें तो आर्थिक लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए उपलब्ध संसाधनों का पूर्ण दोहन करने की प्रक्रिया ही आर्थिकं नियोजन कहलाता है। वर्ष १९३० की वैश्विक मंदी के पश्चात आर्थिक नियोजन की अवधारणा लोकप्रिय हुयी। मंदी ने पूंजीवाद की कमियों को उजागर किया क्योंकि पूंजीवाद की मुक्त बाजार अर्थव्यवस्था ने व्यापक स्तर पर बेरोजगारी गरीबी आय की असमानता और इसके सामाजिक साध्यों के प्रति घोर उपेक्षा की स्थिति को जन्म दिया। इन सभी कारकों ने अर्थशास्त्रियों को इसका विकल्प खोजने के लिए बाध्य कर दिया।

महात्मा गांधीजींचे आर्थिक आणि सामाजिक विचार

सहा. प्रा. डॉ. रवी एस. सोरते
श्री पंढरीनाथ कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड.
(अर्थशास्त्र विभाग)
E-mail ID - ravissorte@gmail.com

सारांश -

महात्मा गांधी हे आदर्शवादी व युगप्रवर्तक नेते होते. ते मुख्यतः अधात्मवादी व मानवतावादी विचारवंत म्हणून ओळखले जातात. त्यांनी धर्म व राजकारण यांच्यामध्ये अप्रतिम सुंदर समन्वय साधून राजकारणाला व्यावहारीक अशी नवी अधात्मवादी दृष्टी दिली. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही त्यांच्या व्यक्तीमत्व व कार्याभोवती केंदित झालेली आहे. त्यांचे व्यक्तीमत्व हे अनेक पैलूंनी बनलेली आहे.

महात्मा गांधीजींच्या देशप्रेमाने व चळवळीने अखेर देश जागृत झाला. १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारत स्वतंत्र झाला, पण देशांसाठी त्याग करणारे महात्मा गांधी स्वातंत्र्य मिळाल्यावर फार दिवस आपल्यात रहिले माहीत. ३० जानेवारी, १९४८ रोजी प्रार्थनासभेत जात असताना त्यांची हत्या झाली. यमुना नदीच्या जवळ रजघाटावर गांधीजींची समाधी बांधण्यात आली. सर्व जगाला वंद्यनिय असणारे व भारतीयांना अभिमान वाटणारे गांधीजी हे एक महान पुरुष होते.

प्रस्तावना -

महात्मा गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामतील प्रमुख नेते आणि तत्वज्ञ होते.त्यांनी देशहितासाठी शेवटच्या श्वासापर्यंत लढा दिला. स्वातंत्र्य चळवळीतील ते असे नेते होते ज्यांनी अहिंसेचा मार्ग अवलंबून ब्रिटीश राज्यकर्त्यांना थक्क केले होते. महात्मा गांधींना राष्ट्रपिता म्हणूनही संबोधले जाते. मार्टिन ल्यूथर किंग आणि नेल्सन मंडेला यांच्यावरही त्यांच्या सत्य आणि अहिंसेच्या विचारसरणीचा खूप प्रभाव होता. महात्मा गांधींनी आफ्रिकेत सलग २१ वर्षे अन्याय आणि वर्णद्वेषाविरुद्ध अहिंसक लढा दिला, ज्याची किंमत केवळ आफ्रिकेतच नव्हे तर भारतातही ब्रिटिशांना भोगावी लागली.

सत्यनिष्ठा हे त्याचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य आहे, त्यांनी कोणत्याही प्रकारच्या अनुचित गोष्टींकडे लक्ष दिले नाही. नेहमी लोकांना सत्याच्या मार्गावर जाण्यास सांगायचे आणि स्वतःचे अनुसरण करायचे. त्यांच्या मनात फसवणुकीची भावना नव्हती आणि ते कोणाशी वाईट विचारांनी वागले नाहीत. त्यांनी सर्वांना समान वागणूक दिली. आज स्वच्छ भारताची मोहीम महात्मा गांधींच्या नावाने चालवली जात आहे कारण ते खूप स्वच्छता प्रेमी होते आणि स्वच्छता ठेवत असत. आणि त्यांनीच हरि जन सुरू केला. अशा प्रकारे, महात्मा गांधींची अनेक वैशिष्ट्ये होती.

प्रारंभिक जीवन -

मोहनदास करमचंद गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी पश्चिम भारतातील सध्याच्या गुजरातमधील पोरबंदर शहरामध्ये झाला.त्यांचे वडील करमचंद गांधी हे सनातन धर्मातील पानसारी जातीचे होते.ब्रिटिश राजवटीत ते काठियावाडच्या एका छोट्या संस्थानाचे (पोरबंदर) दिवाण होते. महात्मा गांधी यांचा विवाह मे १८८३ मध्ये वयाच्या १३व्या वर्षी कस्तुरबा माखनजी यांच्याशी झाला.कस्तुरबा त्या वेळी १४ वर्षांच्या होत्या.हा विवाह त्यांच्या पालकांनी आयोजित केलेला बालविवाह होता जो त्या काळात प्रचलित होता. काही वर्षांनी मोहनदास आणि कस्तुरबा यांना चार मुले झाली. महात्मा गांधींच्या मुलाचे नाव हरीलाल गांधी (1888), मणिलाल गांधी (1892), रामदास गांधी (1897) आणि देवदास गांधी (1900) आहे.

'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, March 2023, Volume-15 Issue-7

A Study of Extent of Usefulness of Software to Perform Various Functions in Libraries of Academic Colleges Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Mr. Satish K. Chandel[1], Dr. Kishorsingh R. Chungade
[1]Research Scholar, Librarian, Shree Pandharinath Arts & Commerce College, Narkhed.
[2]Research Supervisor, Librarian, Government Vidarbha Institute of Science & Humanities (Autonomous), Amravati, (MS), India.
Corresponding author- **Mr. Satish K. Chandel**
Email- satish1chandel@gmail.com
DOI-10.5281/zenodo.7810309

Abstract:

The use of computers in library resources management has mainly helped the library users to recei necessary information very efficiently. Computer in libraries is an important resource for library professiona striving to stay a step ahead in their field and for students, researchers, and faculty members. However, still n all the libraries of academic colleges have started using it (computers) to perform the various library operation In the backdrop of above information, this study was carried out to study the extent of computer software use perform various functions in the libraries. For this study, the academic colleges affiliated to Sant Gadge Bab Amravati University, Amravati were selected. The primary data was collected using a structured questionnair and using a survey method. All statistical analysis of the data was carried out with the aid of Statistical Packag for Social Sciences (SPSS) 18.0 software. In light of the results of this study, it is apparent that most of th librarians working in the academic colleges affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University (SGBAU) fe that software is highly useful to perform library operations like, to search/locate books and other resources, fo cataloguing and classification of books, to charge & discharge books, to register users or patrons, to calculat due date for book return, for e-communication, to access its Web based OPAC system, and for library stoc management. However, most of the librarian's software is not very useful for ordering books and librar materials.

Keywords: Computer software, library, resource management, academic colleges, library operations

Introduction:

Libraries are known for using Information and Communication Technology (ICT) both for automation of its routine activities as well as for providing search services to the users. Computers are increasingly used in libraries both for internal operations as well as for accessing information that is available in the library. The application of computer helps to avoid repetitive jobs and save labour and time both for users as well as the library staff. Today, computers are not only used as a data processing tool, but also for information storage, access and retrieval. The current development in science and technology has led to a new staggering condition about information created in the world. In the present ICT era, it becomes necessary for the librarians to use the computers and other devices in the day-to-day work. In this context, the librarians are expected to possess, in addition to the academic and professional qualifications, certain ICT skills, such as seamless handing of operating systems, use of various information management software packages, knowledge of databases and programming, acquaintance in webpage design, library automation software, technical skills, and managerial skills.

Application of ICT in library helps in better utilization of the available information. With the use of computers to undertake various jobs has totally changed the conventional library operations. Currently, libraries are providing the unrestricted access of information in many ways and from many resources. Libraries have also started to provide the services of specialists who are expert in the fields of information and communication. Emerging technologies has affected the libraries in the following way: Web Based Services, Intelligent Return and Sorter System, Web OPAC, Networking of Libraries, Library Security Systems are some of them. In the present era digitalized databases are being compiled in majority of the library services, which are based on information technology as well as resources available in electronic formats. In order to know the extent of usefulness of computers to undertake various tasks inside the libraries of academic colleges a cross-sectional study was carried out.

Objective of the study: To study the extent of software usefulness in the libraries of academic colleges affiliated Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Scope and Limitations: For this study, the scope was limited to jurisdiction of Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.

Methodology:

The study is carried out by using a combination of descriptive and exploratory research design, where the librarians of colleges of study

International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075
Peer Reviewed
Vol.3 No.2
Impact Factor – 7.328
Bi-Monthly
Sept – Oct 2022

FEATURE AND USE OF OPEN SOURCE SOFTWARE FOR LIBRARY

Mr. Satish K. Chandel[1] Dr. Kishorsingh R. Chungade[2]
Research Scholar, Librarian, Shree Pandharinath Arts & Commerce College, Narkhed.
Research Supervisor, Librarian, Government Vidarbha Institute of Science, & Humanities (Autonomous), Amravati, (MS), India.
Corresponding Author- Mr. Satish K. Chandel
Email:- satish1chandel@gmail.comDO

Abstract:

There is various open source software available for the library applications. Open source software can manage the library repository system, which enhance the quality of any institutional library. It has made easy the library automation system. In this study researcher has explain the definition, short history, feature and advantages of the open source software. There is various kind of open source software for the library. In this study researcher has mainly focused on the study of Koha, Dspace, Greenstone, Fedora, Eprint open source software.

Introduction:

Information Communication Technology changed the face of the world. Information Technology affects the life of people. It also affected the library professional. Now day library are facing the new challenges of digital era. Because of the digital information, traditional way of library automation and management has been changed. Open source software has provided an opportunity to library to change its automation and services. Library automation and management became easier for the library and library staff, and for users. It reduces the stress of the librarian professional and the users also. Because of the changing climate books are also changes its form. For the management of such resources library need to take the advantages of available software. There is different software available for library automation and services such as Koha, Greenstone, DSpace, Newgenlib, Eprint, Fedora, Invenio. Open Source software helps library construction and administrations. It has provided lot of opportunities to capture, catalogue, storage,.

Keyword: Open Source Software

Objectives:

1. To study about the Open Source Software
2. To study about the feature of Open Source Software
3. To study about the need of Open Source Software to library.
4. To study about the usefulness of open source software for the library

Methodology:

For this study primary and secondary data has been used. For the present study various types of data has been use such as e-journals, reports, books, e-papers. Data has been collected from the given sources and find out. the advantages, disadvantages, history and feature of particular software.

Open Source Software:

The term "Open Source Software" (OSS) refers to computer applications and operating systems released under terms allowing users to use, modify, or redistribute the software in any way they see fit, without requiring users to pay the creators a fee. It is known as "open source" because the source code – the programming instructions that make the software function – is made available for examination or alteration along with the ready – to – use software itself. (Puckett, 2018)

Need Of Open Source Library software:

Open Source Software helps library in different activities and it makes easier the library activities and the method of housekeeping. It helps library in acquisition, circulation, cataloging and management of different types of material available in the

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

॥ संशोधक ॥

पुरवणी अंक २६ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

● शके १९४५ ● वर्ष : ९१ ● पुरवणीअंक : २६

संपादक मंडळ

● प्राचार्य डॉ.सर्जेराव भामरे
● प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
● प्रा.डॉ.मृदुला वर्मा
● प्रा.श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

● प्राचार्य डॉ.उत्तम पारेकर ● डॉ. विठ्ठल घिनमीने ● डॉ. नितेश तेलहांडे

✲ प्रकाशक ✲

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ.वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१.
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
ई–मेल : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवार सुटी)

अंक मूल्य ₹ १००/-
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-; सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्ट ने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळवणी : अनिल साठये, बावधन, पुणे 21.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

१८ आदिवासी समाजातील स्त्रियांचा दर्जा आणि खेळात सहभाग
– प्रा.नितू शेंडे, यवतमाळ. -- ७७

१९ भारत–चीन संबंधाचे संघर्षात्मक परिप्रेक्षातून विश्लेषणात्मक अध्ययन
– प्रा.पवन महंत, नरखेड, जि.नागपूर -- ८१

२० खेल भागीदारी के माध्यम से जनजातीय युवाओं का सशक्तीकरण – एक दृष्टी
– १) प्रमोद नेटी, नागपूर; २) डॉ.मोहन कडवे, नागपूर ------------------------- ८५

२१ चंद्रपूर जिल्ह्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थाअंतर्गत कार्यरत असलेल्या सफाई कामगारांचे समाजशास्त्रीय अध्ययन (२००९ ते २०१९)
– १)प्रमोद सातपुते; २) डॉ.रंजना लाड, वरोरा, जि.चंद्रपूर ---------------------- ८९

२२ एकविसाव्या शतकातील भटक्या बहुरूपी समुदायाचे सामाजिक परिवर्तन
– १) कु.प्रीती नैताम, २) डॉ.स्निग्धा कांबळे, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर ------------------ ९३

२३ भारतातील लोकसंख्या वाढ व बेरोजगारीची समस्या – डॉ.राजेश गायधनी, गडचांदूर. ------- ९७

२४ ग्रामीण असंघटित कृषी श्रमजिवी महिलांची सद्यस्थिती
–१) रामचंद्र ठाकरे; २) डॉ.जे.एम.काकडे, तुकुम, जि.चंद्रपूर-------------------- १०२

२५ ग्रामसंस्कृतीचे भाष्यकार– कवी डॉ.केशव सखाराम देशमुख
१) प्रा.उपेंद्र चिटमलवार, २) प्रा.डॉ.धनराज खानोलकर, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर ----------- १०६

२६ मराठी साहित्यातील प्रवाह : कादंबरी एक शोध – प्रा.रमेश धोटे, देसाईगंज. ------------ १११

२७ अण्णा भाऊ साठे यांच्या निवडक कादंबरीतील स्त्रीवाद
– १) प्रा.सरोज शिंगाडे, २) डॉ.जगदिश्वर मेश्राम, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर. -------------- ११६

२८ आधुनिक समाजमाध्यमे व मराठी साहित्य – प्रा.डॉ.सविता गोविंदवार, गडचिरोली. --------- १२०

२९ १९७१चे बांगलादेश मुक्ती युद्ध : मध्यस्थी आणि संघर्ष निवारणात इंदिरा गांधींची निर्णायक भूमिका
– १) शार्दुल अडबाले, राजुरा २) प्रा.डॉ.संजय गोरे, गडचांदूर.-------------------- १२४

३० राणी हिराईच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक कार्याचे ऐतिहासिक अध्ययन
– १) सूरज मून; २) प्रा.डॉ.दिवाकर कामडी, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर. ----------------- १२९

३१ ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने शेतकऱ्यांच्या परिस्थितीचे चिकित्सक अध्ययन
– डॉ.सुरेश पवार, पिपरी, जि.वर्धा ------------------------------------ १३३

३२ भारतीय अर्थव्यवस्थेत गरिबी असमानता आणि बेरोजगारी
– प्रा.तुळशीदास शेंडे, गडचिरोली ------------------------------------ १३८

३३ Innovation in Library Services ग्रंथालय सेवामध्ये नवकल्पना
– १) तुषार गेडाम, सुरतोली. जि.भंडारा; २) डॉ.विकास बोरकर, नागपूर. ------------ १४२

३४ कोविड–१९ दरम्यान बी.एड छात्राध्यापकांचा ऑनलाईन परीक्षेबद्दलचा दृष्टिकोन व त्यांचे शैक्षणिक संपादन – एक अभ्यास – प्रा.उज्ज्वला नवले, तुकुम, जि.चंद्रपूर------------------ १४५

३५ १९९० नंतरचे स्त्रीवादी मराठी कथासाहित्य–१)वैशाली लिचडे, बोंडगाव, सुरबन, ता.मोरगाव, –जि.गोंदिया; २) डॉ.मनिषा नागपुरे, नागपूर. ------------------------------ १५३

३६ माहिती अधिकाराचा विकास – प्रा.डॉ.वर्षा चंदनशिवे, ब्रह्मपुरी, जि.चंद्रपूर. ------------ १५८

 ISSN No. 2394-5990

भारत-चीन संबंधाचे संघर्षात्मक परिप्रेक्षातून विश्लेषणात्मक अध्ययन

पवन महंत
सहा. प्राध्यापक
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड.
ई-मेल : pawanmahant3gmail.com; मोबाईल:- ९३५६३८०१०५

सारांश :

भारत चीन संबंधांचा जेव्हा जेव्हा विचार करण्यात आला दोन्ही देशांमधील संबंध सहकार्यापेक्षा संघर्षात्मक अधिक असल्याचे दिसून येते. या संघर्षाला अनेक कारणे कारणीभूत आहे जसे की भारत चीन सीमा विवाद, १९६२ भारत चीन युद्ध, सीमा वादाबाबत चीनचा दृष्टिकोन, भारत पाकिस्तान युद्धात चीनची भारतविरोधी भूमिका, बांगलादेश निर्मितीला भारताने दिलेल्या पाठिंब्याला चीनचा विरोध नुकताच झालेला गलवान घाटीतील संघर्ष ज्यामध्ये वीस भारतीय सैनिक शहीद झाले तर काही चिनी सैनिकांनाही आपल्या प्राणाला मुकावे लागले. अशा कितीतरी घटना आहे ज्यामुळे हे सिद्ध होते की भारत चीन संबंधांमध्ये सहकार्य कमी आणि संघर्ष अधिक दिसून येतो. भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित नेहरूंपासून तर नंतर झालेल्या अनेक पंतप्रधानांनी चीनसोबत संबंध सुधारण्यासाठी भरपूर प्रयत्न केले. परंतु चीनचे साम्राज्यवादी धोरण, कूटनीती, भारताबद्दल अपप्रचार आणि नेहमी नेहमी घेतलेली भारत विरुद्ध भूमिका यामुळे हे संबंध पाहिजे त्या प्रमाणात सकारात्मक कधीच होऊ शकले नाही. सन १९४९ मध्ये चीनमध्ये क्रांती होऊन जेव्हा साम्यवादी सरकार सत्तेवर आले तेव्हा चीनमधील या परिवर्तनाचे भारताने अगदी मनापासून स्वागत केले आणि नवीन सरकारला शुभेच्छा दिल्या. चीनमधील कम्युनिस्ट सरकारला मान्यता देणारे भारत हे गैर कम्युनिस्ट राष्ट्रांमधील पहिले राष्ट्र होते. वास्तविक भारताची कृती अमेरिकेला आवडलेली नव्हती तरी अमेरिकेची नाराजी पत्करून भारताने चीनला साह्य दिले. आणि संयुक्त राष्ट्रसंघात चीनचे प्रवेशाची समर्थन केले. कोरिया युद्धाचे भारताने चीनचे प्रभावीपणे समर्थन केले. यामागील भारताचा मुख्य उद्देश चीनची मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करण्याचा होता. परंतु तिबेटचा प्रश्न उपस्थित करून चीनने भारताच्या मैत्रीपूर्ण संबंधाला तडा दिला.

प्रस्तावना :

भारत आणि साम्यवादी चीन यांच्या संबंधाची सुरुवात भारताने नव्या सरकारला मान्यता दिली तेव्हापासून झाली. त्यानंतर दुसऱ्याच वर्षी म्हणजे सन १९५० मध्ये चीनने तिबेटवर आक्रमण केले तेव्हा दोन्ही देशात विलक्षण तणाव निर्माण झाला. तथापि भारतातील अंतर्गत अस्थिरता, आर्थिक दुर्बलता, सैन्याची विभाजन आणि पाकिस्तानचे संकट याचा याचा विचार करून चीन सोबतचे संबंध अधिक सहकार्यात्मक ठेवण्यावर भारताचा भर होता. परंतु चीन मात्र यासाठी मनापासून तयार नव्हता. अमेरिका व पाकिस्तान यांचा सन १९५४ मधील लष्करी करार झाला तेव्हापासून सन १९५९ पर्यंत चीनने भारताशी सलोख्याचे संबंध ठेवण्याला महत्त्व दिले. तथापि याही काळात भारत आणि चीन यांचे सीमा वादावर संघर्ष आणि मतभेद वाढतच होते. विशेषता लडाख मधील अक्साईचीन क्षेत्रातून चिनने रस्ता बांधल्यामुळे हे मतभेद तीव्र होत गेले तिबेट मधून सिकंग प्रदेशाकडे जाण्यासाठी चीनला हा मार्ग जवळ जवळ लष्करीदृष्ट्या आवश्यक वाटत होता. या अतिक्रमणाला भारताने विरोध करू नये म्हणून त्याने भारताच्या पूर्वाचल क्षेत्रात विस्तृत प्रादेशिक हक्क सांगण्यास सुरुवात केल्यामुळे या दोन्ही राष्ट्रांत तणाव निर्माण होणे अपरिहार्य ठरले. मार्च १९५८ मध्ये तिबेट मधील जनतेने चीन सरकारच्या विरुद्ध विद्रोह केला. तिबेटी जनतेचा हा स्वायत्ततेचा आणि अधिकार संबंधिचा लढा चिनने अमानुषपणे दडपून टाकण्यास सुरुवात केली. या आंदोलनाचे नेते दलाई लामा यांनी परिस्थिती आपल्या हातून जात आहे असे दिसतात तिबेट मधून पलायन केले व भारतात राजकीय आश्रय घेतला दलाई लामा यांना भारताने राजकीय आश्रय दिल्याने पुन्हा भारत चीन संबंध बिघडले. कारण चीनच्या शत्रूला भारताने आश्रय दिला आहे असे प्रतिपादन करण्यास चीनने सुरुवात केली. या आरोप प्रत्यारोपामुळे भारत चीन यांच्यात पुन्हा शीत युद्ध सुरू झाले आणि भारताची गणना साम्राज्यवादी राष्ट्रात करण्यास चीनने सुरुवात केली दबाव नीतीचा एक भाग म्हणून चीनने भारत व पंडित नेहरू यांच्याविरुद्ध अतिशय हीन दर्जाचा प्रचार करण्यास व धमक्या देण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे भारतातील जनमत सम्तप्त होऊन त्यांच्या चीनविषयक भूमिकेत तिरस्कार व संशय दृष्टिकोन निर्माण

UGC CARE LISTED
ISSN No. 2394-5990

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे मंडळ, धुळे
या संस्थेचे त्रैमासिक

।। संशोधक।।

पुरवणी अंक ९ – मार्च २०२४ (त्रैमासिक)

• शके १९४५ • वर्ष : ९२ • पुरवणी अंक : ९

संपादक मंडळ

- प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे
- प्रा. डॉ. मृदुला वर्मा
- प्राचार्य डॉ. अनिल माणिक बैसाणे
- प्रा. श्रीपाद नांदेडकर

अतिथी संपादक

- प्राचार्य डॉ. यशवंत पाटील
- प्राचार्या डॉ. मनीषा नागपुरे
- डॉ. अमृता होरलीकर

✷ प्रकाशक ✷

श्री. संजय मुंदडा

कार्याध्यक्ष, इ. वि. का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे ४२४००१
दूरध्वनी (०२५६२) २३३८४८, ९४२२२८९४७१, ९४०४५७७०२०
Email ID : rajwademandaldhule1@gmail.com
rajwademandaldhule2@gmail.com

कार्यालयीन वेळ

सकाळी ९.३० ते १.००, सायंकाळी ४.३० ते ८.०० (रविवारी सुट्टी)

अंक मूल्य रु. १००/-
वार्षिक वर्गणी (फक्त अंक) रु. ५००/-, लेख सदस्यता वर्गणी : रु. २५००/-

विशेष सूचना : संशोधक त्रैमासिकाची वर्गणी चेक/ड्राफ्टने
'संशोधक त्रैमासिक राजवाडे मंडळ, धुळे' या नावाने पाठवावी.

अक्षरजुळणी : सौ. सीमा शिंत्रे, पुणे.

टीप : या नियतकालिकेतील लेखकांच्या विचारांशी मंडळ व शासन सहमत असेलच असे नाही.

 ISSN No. 2394-5990

१०) Starting Knowledge Bank Centers in India: An Idea

- Dr. Parimal Dongre -- ६१

११) Portrayal of dichotomy between 'reel life' and 'real life' in Shashi Tharoor's Show Business

- Dr. Amol D. Mendhe -- ६५

१२) प्रसारमाध्यमे आणि रोजगार संधी

– डॉ. मधुकर वि. नंदनवार -- ७०

१३) भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात नवजीवन वृत्तपत्राची भूमिका

– चंद्रप्रकाश गंगाराम कांबळे -- ७४

१४) डोमाजी कापगते यांच्या 'घामाचा दाम' या काव्य संग्रहातील सौंदर्य स्थळांची चिकित्सा

– १) कु. प्रीती हातझाडे २) डॉ.परमानंद बावनकुळे ---------------------------- ७८

१५) 'डॉ.सदानंद देशमुख यांच्या 'उठावण' कथेतील क्रांतीभाव'

– १) प्रा. डॉ. परमानंद बावनकुळे २) श्री. गुणवंत भालचंद्र मोरे ------------------ ८३

१६) मुद्रित माध्यमातील साहित्यविश्व

– डॉ.साधना अनिलराव जिचकार -- ८७

१७) 'किर्तन': एक प्रभावी प्रसारमाध्यम

– डॉ. उत्तरेश्वर ज्ञानोबा सुरवसे -- ९१

१८) सोशल मिडीयाचा युवकांवर होणारा परिणाम एक वास्तवता

– प्रा. डॉ. बंडू चैधरी -- ९५

१९) वैदर्भीय रंगभूमी : एक चिकित्सक अभ्यास

– डॉ. जयश्री संजय सातोकर -- ९८

२०) भारत आणि रशिया संबंध एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

– सहा. प्राध्या. पवन महंत -- १०२

२१) नवनवीन समाज माध्यमे स्वरूप, वास्तव व अपेक्षा

– प्रा. तुकाराम एच. भवर -- १०६

भारत आणि रशिया संबंध एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

सहा. प्राध्या. पवन महंत
श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड
चेल:-९३५६३८०१०५
ई-मेल:- pawanmahant3@gmail.com

सारांश :

भारत आणि रशिया यांच्या संबंधाचा प्रामुख्याने दोन कालखंडात विचार करता येईल. पहिला कालखंड म्हणजे १९४७ ते १९९१ आणि दुसरा कालखंड म्हणजे १९९१ ते आजपर्यंत. दोन राष्ट्रांतील संबंधांची दोन कालखंडात विभागणी यासाठी की, विसाव्या शतकातील शेवटचे दशक हे संपूर्ण जगासाठी राजकीय उलथापालथ घडवणारे होते. सोव्हियत युनियनचे विभागानं होऊन त्यातून १५ राष्ट्रे वेगळी झाली. आणि अमेरिकेचा एकमेव महासत्ता म्हणून उदय झाला. पाकिस्तान पुरस्कृत दहशतवाद टिपेला पोहोचला होता. त्या काळात भारत मोठ्या आर्थिक अडचणींतून जात होता. देशाचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्यावर रशियातील समाजवादाचा प्रचंड प्रभाव होता. किंबहुना नेहरू प्रणित समाजवादाचे मॉडेल भारताने रशियाकडून घेतलेले होते. नेहरूंचे परराष्ट्र धोरण हे लोकशाही समाजवादी तत्त्वावर आधारित होते. त्या धोरणांवर आदर्शवादाचा प्रभाव अधिक होता. पण नेहरूंसाठी मूल्य हे सर्वात महत्त्वाचे होते. त्याच आधारावर त्यांनी रशियासोबत व इतर राष्ट्रांसोबत संबंध प्रस्थापित केले. त्याच भूमिकेतून त्यांनी शीतयुद्धादरम्यानच्या काळात अलिप्ततावादी भूमिका घेतली. इंदिरा गांधी यांच्या कार्यकाळात भारताचे रशियासोबत सौहार्दाचे संबंध राहिले. त्यांच्यात कार्यकाळात भारत- रशिया दरम्यान १९७१ साली मैत्री करार झाला. त्या कराराद्वारेच रशियाने बांगलादेश मुक्तीवेळी भारताला आंतराष्ट्रीय स्तरावर सहकार्य केले होते. त्यावेळी पाकिस्तानच्या मदतीसाठी अमेरिकी नौदल पाकिस्तानच्या दक्षिण समुद्रात दाखल झाले होते. अशावेळी भारताच्या मदतीसाठी रशियाने नाविक दलाची तुकडी हिंदी महासागरात उभी केली. त्यामुळे पाकिस्तानच्या मदतीसाठी अमेरिकी नौदलास भारतावर हल्ला करता आला नाही. रशियन नौदल उभे असल्यामुळे बांगलादेश हा पूर्व पाकिस्तानमधून विलग करून स्वतंत्र बांगलादेशाची निर्मिती भारताला करता आली.रशियासोबत भारताचे संबंध हे उभय राष्ट्रांच्या दक्षिण आशिया विषयक धोरणाचा महत्त्वाचा भाग होता आणि भविष्यातही असतील. वेळोवेळी भारतासमोरील कठीण प्रसंगी रशिया मित्र म्हणून भारताच्या बाजूने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात खंबीरपणे उभा राहिला आहे.

भारत आणि रशिया या दोन्ही राष्ट्रांत गेल्या सात दशकात अनेक अनेक सत्तांतरे झाली पण दोन्ही राष्ट्रांचे राजनैतिक संबंध कायम मैत्रीचेच राहिले. दोन राष्ट्रांत तणावाची स्थिती कधी निर्माण झाली नाही. नजीकच्या काळात रशियाने पाकिस्तान व चीन या देशांशी संरक्षण, व्यापारी अशा क्षेत्रांत परस्पर मदतीचा करार केला असताना सुद्धा भारत-रशिया द्विराष्ट्रांच्या संबंधात अजूनही कटुता आलेली नाही.

प्रस्तावना :

भारत आणि रशिया यांचे संबंध कोणत्याच काळात सारखे नव्हते. स्वतंत्र पूर्वी भारत अमेरिका रशिया यांना अनुक्रमे भांडवलवादी साम्यवादी गटाचा नेता मानित होता. पंडित नेहरूंनी ही भूमिका अधिक स्पष्ट केली होती. ते दोन्ही गटाशी समान रूपांनी मैत्री ठेऊ इच्छित होते. असे असले तरी अगदी सुरुवातीपासूनच पंडित नेहरूंचा कल रशियाकडे अधिक होता. त्याला कारणही तसेच होते रशिया हा साम्राज्यवाद विरोधी आहे ही त्याची प्रतिमा होती आंतराष्ट्रीय घटनांना आकार देण्यात पुढील काळात रशियाचा मोठा वाटा राहणार आहे अशी खात्री होती ब्रिटन अमेरिका आणि इतर पाश्चिमात्य राष्ट्रांकडे ज्या संधी आणि बघितली जात होते ती दुरुस्ती रशियाकडे बघताना खास नव्हती. भारत आणि रशिया यांच्यातील संबंधाची सुरुवात स्वातंत्र्यानंतरच झाली. सुरुवातीला हे संबंध कधी मैत्रीचे तर कधी तणावाचे असे राहिले. परंतु जसजसे भारताचे अलिप्ततेचे धोरण अधिक स्पष्ट होत गेले तसतसे भारत रशिया संबंधाचे रूपांतर परस्परांचे चांगले मित्र या स्वरूपात स्पष्ट झाले. १९४६-४७ मध्ये स्वातंत्र्याच्या सुरुवातीच्या काळात वसाहतवाद, साम्राज्यवाद, वंशभेद, निशास्त्रीकरण अशा अनेक आंतरराष्ट्रीय प्रश्न संबंधी भारत आणि रशिया यांचा समान दृष्टिकोन राहिला तर या प्रश्नावर अमेरिकेच्या विरोधाची परवा न करता भारताने रशियाचे समर्थन

Impact Factor-8.632 (SJIF) ISSN-2278

B.Aadhar

Single Blind Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

December - 2023

(CDXLVIII) 448 (C)

COMPREHENSIVE HUMAN RIGHTS

(ISSUES & SOLUTIONS : NATIONAL PERSPECTIVES)

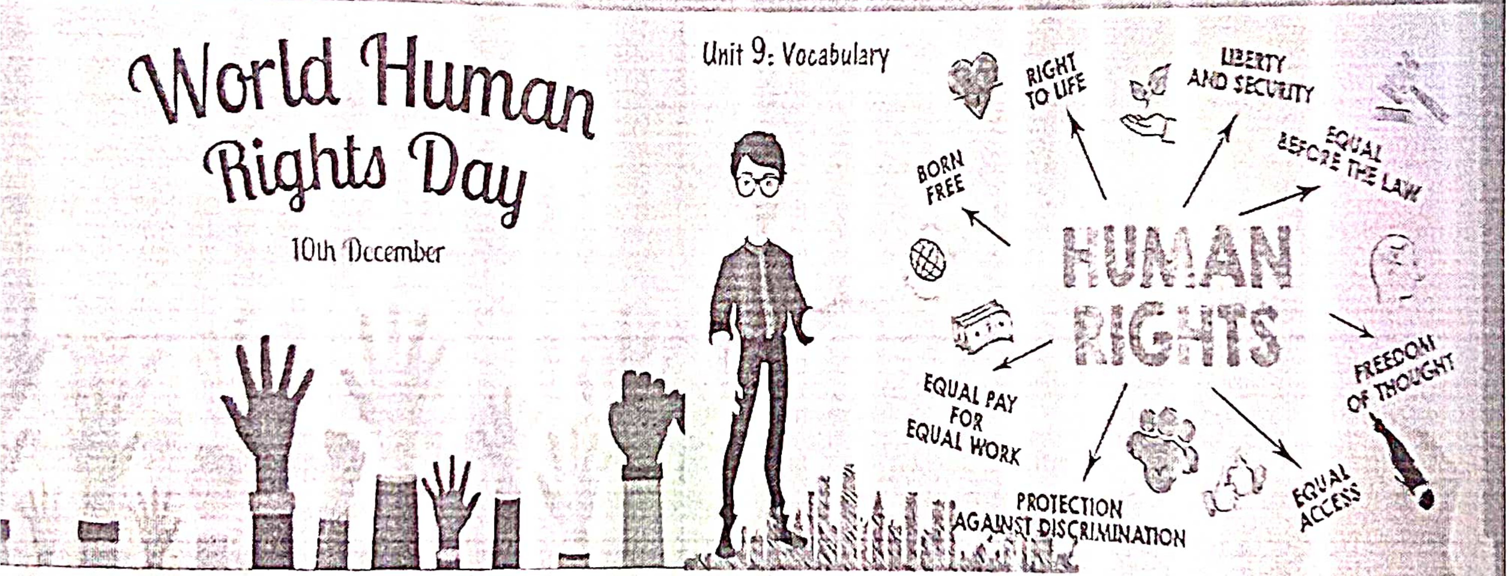

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute Amravati

Executive Editor
Dr. Sandip B. Kale
Officiating Principal
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo Dist. Wardha

Editor
Dr. Archana S. Dahane
Director
Department of Physical Education
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo Dist. Wardha

This Journal is Indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor -(SJIF) - 8.632, Issue NO, (CDXLVIII) 448-C | December, 2023

INDEX-C

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	बालविकासात गृहअर्थशास्त्राची भूमिका	प्रा. शारदा रामभाऊ निंभोरकर	1
2	शिक्षणातील नवीन विचार प्रवाह : प्राथमिक शिक्षण पदविका अभ्यासक्रमातील छात्राध्यापकांच्या आंतरिक मूल्यमापनाचा त्यांच्या शैक्षणिक गुणवत्तेवर होणारा परिणाम	शैलेश रामचंद्र गायकवाड	7
3	मानवी हक्कांना चालना देण्यासाठी ग्रंथालयाची भूमिका	डॉ. मिलिंद अनासाने	13
4	वि. दा. सावरकर यांचे मानवतावादी विचार	कु.मिनाक्षी मधुकर फाटे	17
5	भारतीय संविधान आणि मानवी हक्क	डॉ. जीवन एच. पवार श्री. रुपसिंग दशरथराव राठोड	22
6	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि मानवी हक्क	डॉ. भारत सुरेशराव कडबे	26
7	अमरावती जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास	शिल्पा प्र. इंगळे ,प्रा. डॉ. कल्पना देशमुख	30
8	अपंगत्व आणि मानवी हक्क (अधिकार)	निर्मला ना. काळे , प्रा. डॉ. किशोर राउत	34
9	मानवी हक्क आणि कवी इंद्रजित भालेरावांच्या कविता	जयश्री रमेशराव देशमुख	37
10	अमरावती जिल्ह्यातील महिलांच्या सक्षमीकरणात ग्रामीण बचत गटाची भुमिका एक अध्ययन	अनिल संपतराव मोरे	41
11	मुलांच्या विकासात गृहअर्थशास्त्राची भूमिका	प्रा.कु. छाया पांडुरंग ढाकुलकर	45
12	महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त समाजाच्या हक्कांसाठी "कै.मारुतराव जाधव" यांचे योगदान	दिपक बाबुराव उजागरे	51
13	भारतीय संविधानातील मानवाधिकाराचे महत्व	डॉ. अशोक तुकाराम खोब्रागडे	56
14	शेषराव धांडे यांच्या कवितेतून अभिव्यक्त झालेले मानवी हक्क	हेमंत दिनकर सावळे	60
15	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानवी अधिकाराचे उद्गाते	श्री. भोलाराम हरिचंद्र खोब्रागडे	65
16	महिला सबलीकरण आणि मानवी हक्क	Nita Khandekar	69
17	मानव अधिकार आणि माहिती अधिकार सहसंबंध	श्री. उध्दव रामभाऊ वायभासे	76
18	आतंकवाद आणि मानवी हक्काचा संबंध	सहा. प्राध्या. पवन महंत	83
19	खामगाव तालुक्यातील ग्रामीण व शहरी वृध्दांच्या आरोग्यविषयक समस्यांचे तुलनात्मक अध्ययन	कु.वनिता किसनराव बोदडे	88

Impact Factor -(SJIF) -8.632, Issue NO, (CDXLVIII) 448-B

2278-9308
December,
2023

आतंकवाद आणि मानवी हक्कांचा संबंध

सहा. प्राध्या. पवन महंत

श्री पंढरीनाथ महाविद्यालय, नरखेड ,मोबाईल न. 9823863929

सारांश:- आतंकवाद आणि मानवाधिकार या दोन्ही संकल्पना परस्पर विरोधी आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवाधिकार आवश्यक असून त्याची बाजू सकारात्मक आहे. तर आतंकवाद मानवी विकासाच्या विरोधी असून त्याचे स्वरूप नकारात्मक आहे. 21व्या शतकात संपूर्ण जगभर या दोन्ही संकल्पनांची व्याप्ती वाढलेली आहे. सामान्य नागरिकापासून भारतासारखे विकसनशील राष्ट्र असो किंवा अमेरिकासारखे शक्तिशाली राष्ट्र असो. या आतंकवादाच्या समस्येने संपूर्ण जगाला ग्रस्त करून सोडलेले आहे. विज्ञान-तंत्रज्ञान क्षेत्रातील प्रगतीमुळे आतंकवाद्यांची विध्वंसकता वाढलेली असून मानवी अधिकारांचे उल्लंघन मोठ्या प्रमाणात होत आहे. त्यामुळे आतंकवाद हे मानवी अधिकारावरील एक वैश्विक संकट बनले आहे.

प्रस्तावना:- आज विश्वापुढे मोठे संकट आहे ते आतंकवाद व मानवाधिकार. आतंकवादामुळे अनेक राष्ट्रांची वित्त व जीवित हानी झालेली आहे. आतंकवादाला बळी पडलेल्या राष्ट्रांमध्ये भारत, अमेरिका,इंग्लंड,पाकिस्तान, बांगलादेश, अफगाणिस्तान या दोन्ही समस्या केवळ गरीब व अविकसित किंवा विकसनशील राष्ट्रापुरते मर्यादित न राहता. अमेरिका आणि इंग्लंड या विकसित राष्ट्रापुढे तिने अनेक आव्हाने निर्माण केली आहे. पाकिस्तान आणि अफगाणिस्तान सारख्या गरीब राष्ट्रांमध्ये या आतंकवाद्यामुळे निर्वासितांची समस्या मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाली आहे. आतंकवादांमध्ये हिंसाचाराचा जाणीवपूर्वक वापर केला जातो. हिंसेतुन दहशत निर्माण करणे आपले उद्दिष्ट साध्य करणे हा त्यामुळे हेतू असतो. आज जगातील अनेक आतंकवादी संघटना आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी मानवी अधिकाराची पायमल्ली करताना दिसून येते. मानवी अधिकारांमध्ये माणसाला जीवन जगण्याचा मूलभूत अधिकार दिला जातो. तर आतंकवादाने एक लोकांना जाणीवपूर्वक मृत्युमुखी पडत आहे त्यामुळे मानवधिकारांचे उल्लंघन होत आहे. जागतिक स्तरावर आज मानवी अधिकारांचा विचार केला तर आज मानवी हक्कांची उघडपणे हत्या केल्याचे दिसून येत आहे. उदाहरण म्हणून सांगायचे झाल्यास आम्हास या आतंकवादी संघटनेने इजराइल वर केलेला बॉम्बहल्ला. त्याच्या प्रत्युत्तरात इजराइलने गाजा पट्टीवर अनेक बॉम्ब हल्ले आणि रॉकेट लॉन्चर चे हल्ले ज्यामध्ये शेकडो निरापराध लोकांचे बळी गेले. ज्याचे रूपांतर आता पॅलेस्टाईन आणि इजराइल या यांच्या युद्धात झाले आहे. एका आतंकवादी संघटनेने केलेल्या बॉम हल्ल्यामुळे दोन देशाचे युद्ध झाले. आणि या युद्धात दोन्ही देशातील निरापराध लोकांचे बळी गेले. अशा युद्धाच्या वेळी मानवी अधिकारांचा विचार कोणतेच राष्ट्र करत नाही ही फार मोठी गंभीर समस्या आहे.

उद्देश:-

1) आतंकवाद व मानवी हक्क या संकल्पनेचा शोध घेणे

2) आतंकवादी मानवी हक्कांच्या संबंधाचा शोध घेणे

अभ्यास पद्धती:-

प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करताना संदर्भ पुस्तके, मासिके, वृत्तपत्रे, व इंटरनेटवरील माहिती गोळा करून प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा वापर करून व ऐतिहासिक पद्धतीचा उपयोग करून प्रस्तुत विषयांची विश्लेषण केलेले आहे.

Vena Lok Prabodhan Shikshan Sanstha, Hinganghat's

SHRI SAIBABA LOK PRABODHAN ARTS COLLEGE, WADNER

TAH. HINGANGHAT, DIST. WARDHA (M.S.)

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

NAAC Accredited with 'C' Grade (CGPA-1.95)

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Miss पवन महंत from श्री पंढरीनाथ कला वाणिज्य महाविद्यालय, नरखेड participated in the One Day National Level Multidisciplinary E-Conference on the topic 'Current Trends in Humanities' organized by the Department of English on January 31, 2024.

He/She published a Research Paper entitled स्त्री-पुरुष समानता आणि भारतातील महिला सक्षमीकरण in the UGC care Listed Journal SANSHODHAK (ISSN No. 2394-5990).

DR. NITESH N. TELHANDE CONVENER HEAD, DEPARTMENT OF ENGLISH	DR. SANJAY A. DIWEKAR IQAC COORDINATOR	DR. SARIKA G. CHOUDHARI VICE-PRINCIPAL	DR. UTTAM B. PAREKAR PRINCIPAL

Nepotism

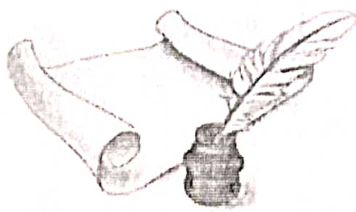

Dr Ganesh Khanderao,

Dr Sanjay Deosthale,

Dr Manoj Bhagat

Cultural Nepotism: The Cultural Boundary of Managing Nepotism

Dr. Ancy Elezabath John
Assistant Professor
Department of English
Christian College, Chengannur, Kerala

Abstract:

The objective of this research was to examine Cultural Nepotism: The Cultural Boundary of Managing Nepotism seeks to raise awareness of the cultural norms that support the practise and acceptability of nepotism in nations and cultures throughout the globe. While there are benefits to using the resources of social networks engaged in nepotism, there are also significant issues originating from the inequity and unfairness of these activities. To explore nepotism in various cultures, a theoretical study of cultural values is utilised. Nepotism exists in all cultures, but how these occurrences are viewed and discussed, as well as the perceived severity of their impacts, varies depending on the cultural ideals of equality and universalism, as well as the economic development of the communities in which they occur.

Key words: Nepotism, Cronyism, Favoritism, Cultural impact.

Nepotism exists in all civilizations and in all fields of endeavour. It is described as a kind of favoured treatment or favouritism given to tight knit connections, family, and friends in a variety of industries such as industry, commerce, academia, government and non-profit organisations, politics, entertainment, cinema, sports, fashion, religion, and other activities. The word is claimed to have originated with Catholic popes and bishops

India's Fastest Growing Self Publishing House

Bookselinic Publishing

------------------------------Contact Us At------------------------------

Call or Whatsapp @ 8965949968 or Mail @ publish@booksclinic.com

Website: - www.booksclinic.com

Booksclinic Builidng, Kududand Near Punchmukhi Hanuman Mandir, Bilaspur, Chhattisgarh, India, 495001

This book has been published with all reasonable efforts taken to make the material error-free after the consent of the author.

All rights reserved, no part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

Publisher: Booksclinic Publishing
Edition: First
ISBN: 978-93-5535-375-7
Copyright © Dr Ganesh Khanderao, Dr Sanjay Deosthale, Dr Manoj Bhagat
Year: 2022
Genre:
₹:

Printed in India

Impact Factor - 8.575 ISSN - 2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research JournalS

Noveber -2022

ISSUE No- (CCCLXXIII) 373- B

one day interdisciplinary National conference

"Women's Contribution to Modern Indian Society"

7th of November 2022.

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &. Development Training Institute, Amravati.

Dr.Leena Kandlkar
Executive Editors
Principal
Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya, Irwin Chowk,
Morshi Road, Amravati, Maharashtra 444603.

Prof. Dr. Punam Choudhary
Convener
Editors
Indirabai Meghe Mahila Mahavidyalaya, Irwin Chowk,
Morshi Road, Amravati, Maharashtra 444603.

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com

© All rights reserved with the authors & publisher

INDEX

No.	Title of the Paper / Authors' Name	Page No.
1	Prime Minister Smt. Indira Gandhi's Contributions to the Nation — Dr. Prathima. M. Bidarimath	1
2	The Dark Holds No Terrors by Shashi Dehspande:A Woman for Women — Dr.Shaili Gupta	4
3	Panchayat Raj and Women Empowerment: A Literature Review — Mahek .T.Pathan	7
4	Anthropometric Measurements of Working and Non-working women — Dr. Shital M Rathod	11
5	Indian Constitution & Women — Dr. Jyotsna Pusate	15
6	Present Status of Women in India — Pramodini Arjun Nanir	18
7	Impact of MGNREGA on Rural Women empowerment — Dr. Nilima P. Mahore , Dr. Leena Kandalkar	21
8	Women As A Home-Maker In Modern Times — Dr. Pooja A. Deshmukh	24
9	Review Of The Factors Causing An Epidemic Of Crimes Against Women In India Crime Against Women And Women's Safety — Rujuta Milind Joshi	27
10	Role of women's writer in Indian English Literature — Asst.Prof. Amit C Ronghe	31
11	Women Empowerment and analysis of Government schemes for Women Entrepreneurship. — Siddhi Shamsundar Salgaonkar	34
12	Women Development And Panchayati Raj System — Ms.Sandhya Fating	37
13	Women in Economic and Political Development:An Indian Experience. — Swati R. Ingle , Awadhut V. Borkar	41
14	Women Novelist's Contribution to Indian English Literature with Reference of Arundhati Roy and Nayantara Shagal — Dr. Waman G. Jawanjal,	44
15	Contribution of Tribal's in Freedom Fight — Prof. Pawan D. Barhate	47
16	Women's Contribution in Sports — Prof Dr. Sangita Mangesh Khadse	49
17	Women Empowerment: Concept and Significance — Dr Minal Anand Mapuskar , Ms Janhavi Rajesh Kolte	51
18	A study of Mental Health of positive patients during COVID-19 pandemic in Western Vidarbha region. — Ms. Manjusha J. Barbudhe ,Dr. Parmeshwar Puri	54
19	TribalWomen Writer's Contribution in Indian Literature — Bhagyashree More, Dr.Prakash .S.Tale	61
20	Contribution of women in the advancement of Indian art, literature and media. — Dr.shweta Bajpai	64

Contribution of Women In The Advancement Of Indian Art, Literature And Media.

Dr.shweta Bajpai
Assistant professor , Department of English,
Shree pandharinath arts and commerce college, Narkhed dist. Nagpur.
Email :- shwetasbjp2@gmail.com

"The best thermometer to the progress of a nation is its treatment of its women. There is no chance for the welfare of the world unless the condition of women is improved. Woman has suffered for and that has given her infinite patience and infinite perseverance.The idea of perfect woman perfect independence. There is no hope of rise for that family or country where there is no of women, where they live in sadness." (Swami Vivekananda)

The above quoted lines, famously uttered by a 19th century Indian monk way before India to its present status of being an independent and recognized nation-state, addresses an informs the development discourse all over the world today.

Introduction:-

In every era, in the rotation of civilizations, every culture has declared that woman is the power of creation, the cornerstone of the whole universe. Woman is the original replica of the who plans, regulates and operates the whole universe, vibrates with her divine vibrations. Or that the whole gracious creation is feminine, anything other than its existence is unimaginable, inconceivable hypothesis. The status of women in India has faced many major changes in the centuries.

The hertory of women in India has been quite dynamic, from the status of equal with men in times to the low standard of living of medieval times as well as the promotion of equal rights by reformers. The hertory of the role of women in India from ancient times to the present day quite dynamic. In other words, the roles of women have undergone many major changes One

There was a time when the role of Indian women was limited only to the boundary wall of the whereas today their roles have taken them to space breaking the boundary wall of the house. In the last few years, women have come forward in many fields. A new confidence has grown and she is now accepting every task as a challenge. Now women are no longer confined to the hold works or nurses, air hostesses or receptionists, but they have made their presence felt field.

Now in every field where earlier only men dominated, women had to work there. We are not to see that. It is now common for us to see women working. Women have become so self that they now feel free to talk on any topic. That is to say that now no field has remained by women. Today women in India are following in the direction which women of western adopted approximately 80 years ago i.e. demand to be treated like equal human beings revolution progressed, it became more apparent that Indian women could adapt to Western despite their highly traditional and religious culture. Although the complexities of Indian to the development of women in India in a completely changed context as compared to their counterparts, the main goals remain the same: improving health facilities for equality between and women in society, workplaces, schools and at home, education and employment In the context of ther subject, now we will discuss few such areas where women have achieved successes but have also made the existence of other women in that field.

Outstanding contribution of women in the field of literature:-

The knowledge of the civilization and culture of any society comes from its literature. Man is creature to create literature. Many scholars of indian writers have tried to clarify the word The hertory of Indian literature is almost unaffected by the contribution of women litterateurs heroic period, where their presence was negligible. Meerabai, Sahajobai etc. have reviewed in the same Bhakti period, but their detailed study, investigation, up-to-date unavailable. But we can see it through the ancient stories and other writings. And here we their pain, devotion, respect all things to the great power god.